

oud-gorcum varia

tijdschrift van de historische vereniging "oud-gorcum"

2005 - 3

jg.22

nummer 62

OP IEDERE JAS EEN VLINDER
MAAKT VELER ZORGEN MINDER

WINTERHULPWERK
VAN DEN
NEDERLANDSCHEN VOLKSDIENST
2 - 4 OCTOBER

G.B.

HISTORISCHE VERENIGING OUD-GORCUM

Opgericht 20 augustus 1909

Ereleden	C. de Ruiter (1989) W. Kreukniet-den Hertog (2000) A.J. Busch (2001)
Bestuur	G. Vroegh, voorzitter R.F. van Dijk, secretaris D.C. Pleyte, penningmeester A. Frings G. de Groot L.C.M.J. Stultiens-van der Velden C.A. Verbree
Secretariaat en redactie	Godfried Bomanslaan 120 4207 PC Gorinchem e-mail bea.dijk@wxs.nl tel. 0183-621727

De contributie bedraagt minimaal € 16 per jaar, over te maken op rekening 472264761 van de ABN-Amrobank te Gorinchem of op Postbanknr. 5593243 t.n.v. penningmeester van Oud-Gorcum, Athene 4, 4205 AE Gorinchem.

Losse nummers van Oud-Gorcum Varia en de Historische Reeks Oud-Gorcum zijn voor € 3,50 resp. € 4,50 verkrijgbaar bij het Stadsarchief Gorinchem, Molenstraat 17 (geopend dinsdag-vrijdag 9-12 en 13-17 uur, woensdag tot 22.00 uur).

ISSN 1384-721X

Afbeelding omslag: propaganda van Winterhulp in 1943

INHOUDSOPGAVE

- Van de voorzitter	146
- Winterhulp en Nederlandsche Volksdienst in Gorinchem R.F. van Dijk	147
- Herinneringen aan het gymnasium Carel van Andel	156
- De ontstaansgeschiedenis van Gorinchem Afl. II, "Van Arkel's Oude Veste" Bert Stamkot	157
- Tijl Uilenspiegel en de Martelaren van Gorcum A.J. Busch	186
- Johannes Leonardus Nierstrasz Zeeman en politicus Bas van Beuzekom	200
- Herinneringen van Bert Stamkot Afl. I, Nieuwe Gorcumers	203
- In memoriam Nico van Heumen Herman den Uyl	206
- Nieuwe literatuur over stad en streek	207
- Statuten	211
- Nieuw boek: 'en gorcum rijst van ver... '!!!	219
- "Gorcum op de korrel" in Gorcums Museum Piet Augustijn	221

Redactie: R.F. van Dijk
J. Galjema

Grafische productie: Bergman Grafimedia, Gorinchem

De redactie is niet verantwoordelijk voor de inhoud van de geplaatste artikelen

VAN DE VOORZITTER

Hebt u in de voorbije zomer ook genoten van het Symposium of hebt u zich slechts laten informeren door de plaatselijke pers met het idee van: "Ik houd niet van moderne kunst" en bent u weer overgegaan tot de orde van de dag.

Toch staat bij velen de brug over de Arkelpoort van kunstenaar Bruno Ninaber van Eyden in het geheugen gegrift. Tijdens de manifestatie is de brug verdwenen, maar het Symposiumbestuur heeft op woensdag 9 november een informatieavond belegd, waar gediscussieerd werd over een definitieve plaatsing van de brug over de Arkelpoort. Ik ben benieuwd wie er aan het langste eind zullen trekken, de voor- of tegenstanders.

In de Gorcumse Courant staat de rubriek "Het leven in stukken, anekdotes uit het Stadsarchief", die zeer lezenswaardig zijn.

Onze secretaris, tevens medewerker van het Stadsarchief Gorinchem, René van Dijk, ziet iedere week kans een smeug stukje uit het archief op te diepen, waaruit blijkt dat niet alle Gorcumers in voorbije tijden brave broeders en zusters waren.

Als vertegenwoordiger van de Historische Vereniging "Oud-Gorcum" maak ik deel uit van de bestuurscommissie van het Gorcums Museum en Artoteek Gorinchem. In de bestuurscommissie is gesproken over de mogelijke aankoop van vier 18e-eeuwse aquarellen, voorstellende de tuin van Martinus van Barneveldt (1691-1775). Ik houd u op de hoogte van de onderhandelingen.

Nog even en we zijn weer toe aan de jaarvergadering. Op de agenda staat o.a. het punt Bestuursverkiezing. In 2006 ben ik volgens rooster aftredend. Na tien jaar zitting te hebben gehad in het bestuur, waarvan zes jaar als voorzitter, heb ik na rijp beraad besloten me niet meer herkiesbaar te stellen.

Als dit nummer van Oud-Gorcum Varia bij u op de deurmat valt, zijn de feestdagen in aantocht. Ik wens u dan ook nu reeds prettige feestdagen en een goede jaarwisseling toe.

Gerrit Vroegh

WINTERHULP EN NEDERLANDSCHE VOLKSDIENST IN GORINCHEM

R.F. van Dijk

De Stichting "Winterhulp Nederland" heeft mede door het oordeel van Dr. L. de Jong geen beste naam. Het was immers de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied Seyss-Inquart die deze organisatie naar het voorbeeld van het "Winterhilfswerk des deutschen Volkes" in het leven riep. In dit artikel wordt de plaatselijke afdeling beschreven.

Het Verordnungsblatt van 26 oktober 1940 publiceerde de doelstelling: het verschaffen van hulp en ondersteuning aan behoeftige Nederlandse staatsburgers in Nederland, zonder aanzien des persoons. Seyss-Inquart benoemde het landelijk bestuur. Daaronder vielen de provinciale besturen en daar weer onder in elke gemeente een plaatselijke afdeling. De plaatselijke directeur kreeg advies van een plaatselijke werkgemeenschap.

Bij circulaire van 29 oktober verzocht de secretaris-generaal van het departement van binnenlandse zaken aan alle burgemeesters om op te treden als plaatselijk leider en om de gemeenteontvanger over te halen als penningmeester op te treden; aan dit verzoek gaven in Gorinchem resp. mr. L.R.J. ridder Van Rappard *van ganscher harte*¹ en R.J. de Jonge gehoor.

De pers berichtte over de nieuwe organisatie, die te werk ging onder het motto *Voor het volk, door het volk*. De christelijke meisjesvereniging "Wees een zegen" voelde zich onmiddellijk hierdoor aangesproken en bood aan naai- of breiwerk te verrichten.

Van Rappard schreef op 11 november² een brief aan twaalf *sociaal voelende* ingezetenen om zitting te nemen in de werkgemeenschap. Hoewel Winterhulp Nederland uitdrukkelijk geen godsdienstig of politiek onderscheid wenste te maken bij de keuze van medewerkers, richtte Van Rappard zijn brief o.a. aan aannemer E.H. Bakker, kringleider van de NSB. In juli 1945 zou Van Rappard in een stencil verklaren, dat hij Bakker slechts om zijn sociale werkzaamheid van voor de oorlog had uitgenodigd, en niet om zijn kwaliteit als NSB'er³. In zijn veel later verschenen, gedrukte memoires verdoezelde Van Rappard dat hij zelf Bakker erbij haalde en sprak slechts over *gezaghebbende, in het plaatselijk sociale werk doorknede en bovenal vertrouwenwekkende personen*, die de inschakeling van een NSB'er *op de koop toe* namen⁴. De andere aangeschrevenen waren: mevrouw Van Rappard (voorzitter van de afd. Gorinchem der Vrouwelijke Vrijwillige Hulp),⁵ Th.M.F. Huurman-van der Voet (secretaris VVH, lid Crisiscomité B), sigarenwinkelier A.C. Swaters (raadslid SDAP, voorzitter Manhuis, regent Weeshuis), industri-

eel mr. C.T. de Vries Robbé, kolenhandelaar G. van Andel, uitgever ir. C.D. Grijns (in 1938 voorzitter van het Plaatselijk Comité voor Werkloozenzorg, dat aan werklozen enige niet-materiële afleiding bezorgde; raadslid CHU, voorzitter raadscommissie voor de godshuizen, voorzitter Oranjevereniging),⁶ mej. M. Bikker (lid VVH), E. van der Hammen-van Genderen, P.A.M. Worm-van der Vaart, autohandelaar P.C. van Mill (voorzitter Crisiscomité B), directeur kledingmagazijn J.H. Mars (voorzitter Wit-Gele Kruis) en adjudant-onderofficier der geneeskundige troepen E. Groen (Gereformeerd ouderling, voorzitter Ger. Mannenvereniging). Allen stemden hiermee in, behalve De Vries Robbé en Van Andel. Laatstgenoemde wilde niet meewerken aan een hulpactie die niet spontaan voortkwam uit de burgerij. Groen werd benoemd als administrateur. Zowel aspirant-collectanten als aanvragers voor ondersteuning konden bij hem terecht in een bureautje op de Groenmarkt (het wachtlokaal van de Luchtbeschermingsdienst; later verhuisde het bureau naar het gemeentelijk bureau sociale zaken in de Molenstraat 75). Laatstgenoemden kregen wel huisbezoek van mej. Bikker om te kijken of de aanvraag terecht was.⁷

Groen heeft maar enkele maanden zijn werk als administrateur kunnen doen, omdat hij daarna zes dagen per week in Papendrecht vertoefde.⁸ Zijn taak zal zijn overgenomen door een gemeenteamtbenaar. Wel had Groen begin december nog kans gezien om van de Hervormde diaconie een lijst van de ondersteunden te krijgen.⁹ Of andere kerken hem ook ter wille waren, is niet gebleken.

De vuurproef van Winterhulp Nederland vond plaats op 29 en 30 november 1940. Na een nog nooit vertoonde propaganda-actie gingen collectanten de straat op en de huizen langs, voorzien van een rood-wit-blauwe armband met opschrift "Winterhulp". Zij verkochten voor 20 cent een speldje, bestaande uit een lichtgevend molentje. Gorinchem ontving 3300 speldjes, die aan de man gebracht werden door een kleine 50 collectanten. Onder hen was (toevallig?) geen enkele jood, maar wel de vrouw van NSB-kringadministrateur Van 't Sant en het Duitsgezinde echtpaar Wisboom. De oproep van Winterhulp Nederland aan de plaatselijke directeuren om ook zelf te collecteren, werd door Van Rappard voorzien van de kanttekening *zijn ze nu helemaal*.¹⁰ Bij de Duitse Weermacht werd f 17,54 opgehaald, op straat f 107,53½ en huis-aan-huis f 890,13. Met nog wat losse giften kwam de totale opbrengst daarmee op f 1010,70. Een derde van de speldjes bleef onverkocht. Na aftrek van onkosten, zoals voor 100 stuks armbanden en het aanplakken van affiches, bleef f 893,83 over.

Dit bedrag stond in schril contrast met wat in het najaar van 1938 en '39 werd opgehaald door *het persoonlijk bewerken van de beter gesitueerde inwoners*. Toen was er in Gorinchem namelijk ook actie gevoerd onder de

naam Winterhulp. Een comité uit de burgerij zou destijds onder die naam erin geslaagd zijn *f* 3500 per winter op te halen.¹¹ Winterhulp Nederland be-paalde nu dat *f* 1300 in de vorm van waardebonnen verdeeld moest worden onder grote gezinnen; Gorinchem kreeg dus subsidie.¹²

Net na kerst was er een tweede collecte, die ondanks de bij de jeugd in trek zijnde speldjes minder dan de helft op bracht. Winterhulp Nederland sprong opnieuw bij en niet zo zuinig: Gorinchem mocht voor *f* 3600 waardebonnen verdelen.¹³

Ruim een maand later bracht de derde collecte (met nog maar 19 collectanten) weer wat meer op. Een van de betere collectanten, qua opbrengst, was mevrouw Wisboom. Zij had echter degenen die niet wilden geven, gedreigd aan te geven bij Van Rappard. Na een klacht hierover riep hij haar op het matje, waarna zij niet meer wenste te collecteren. Van Rappard vond het trouwens beneden zijn waardigheid niet-betalers te verklikken, zoals WHN had gevraagd; volgens hem konden zij principiële redenen hebben om niet aan WHN te geven, terwijl zij toch veel langs andere weg gaven.¹⁴ Een andere ervaring van collectanten was, dat bijna 90 % slechts anoniem wilde geven, dus juist niet op een lijst van goede gevers wenste te komen. Winterhulp Nederland zorgde voor waardebonnen t.w.v. maar liefst *f* 1800.

In februari 1941 schonk de firma De Vries Robbé *f* 500. Die maand en in maart waren er collectes die weer minder opbrachten, maar WHN vulde aan tot *f* 3000. Collectant F. Looijen jr. trok zich terug uit ergernis over de houding die enige der collectanten meenden te kunnen aannemen.¹⁵ Al is enig verband volstrekt onduidelijk, Looijen was later een van degenen die bij de beruchte oktoberrazzia van 1944 werden opgepakt.

Deze eerste winter waren 411 gezinnen eenmalig en 87 gezinnen vaker be-deeld en bovendien 21 alleenstaanden. Per persoon was de uitkering gemiddeld *f* 3,51.

Een circulaire van Winterhulp Zuid-Holland tot het aanmanen van degenen die op de huis-aan-huis-intekenlijsten niet hadden gereageerd, stuurde Van Rappard door aan die personen. In een begeleidend briefje stelde Van Rappard iedereen gerust, dat die lijsten onder zijn berusting waren en bleven (deze lijsten echter niet aangetroffen). Toch was het hem ernst dat iedereen die tot het doen van een gift in staat was, ook werkelijk iets zou geven. Op brieven van personen die reageerden dat ze om verschillende redenen niet intekenden, zette hij aantekeningen als *argument ongenoegzaam* of *controleeren* en hij meldde ook stipt aan WHZ-H welke zes personen wél positief reageerden.¹⁶ Dat was natuurlijk iets anders dan melden wie

niet flink bijdroeg: die *verkliddersrol* streed met *de eer en de waardigheid* van zijn ambt.¹⁷

In mei 1941 kwam er f 1,25 in de collectebus in de trouwzaal en gemiddeld f 0,29 in bussen in 56 cafés en winkels.¹⁸

In deze maand kregen de streekleiders van de Nationale Jeugd Storm en de Hitlerjugend per omgaande toestemming van Van Rappard om ten behoeve van het jeugdherbergwerk gebruik te maken van de collectebussen van Winterhulp, mits deze bussen met een etiket werden overgeplakt.¹⁹

In augustus vroeg de propaganda-afdeling van WHN aan Van Rappard wie in een district van 34 gemeenten scholingsadviseur zou kunnen worden. Volgens Van Rappard was Bakker daarvoor het meest geschikt, omdat hij *tot mijn volle tevredenheid* functioneerde als wijkleider in de plaatselijke werkgemeenschap. Bakker verrichtte al voor de oorlog op sociaal terrein *goed werk* en was als NSB-er *gematigd*.²⁰

In oktober vroeg WHZ-H medewerking aan het organiseren van zgn. eenpansmaaltijden, waarvan de opbrengst gedeeld zou worden met het Duitse Winterhulfswerk. Van Rappard weigerde *principeel aan deze nationaal onaanvaardbare opdracht* mee te werken en stelde zelfs zijn portefeuille als plaatselijk directeur beschikbaar, wat hij echter niet doorzette. Na de oorlog meende Van Rappard zich te herinneren, dat hij zijn ambtgenoten over deze kwestie mobiliseerde en de commissaris van de provincie tot ingrijpen bewoog, wat al na enige dagen zou hebben geresulteerd in de annulering van het hele eenpansplan. In werkelijkheid had hij slechts mondeling zijn medewerking geweigerd en ging het plan landelijk gewoon door.²¹

Wel trok mevrouw Huurman zich terug uit de werkgemeenschap, omdat ze karakter en werkwijze van Winterhulp inmiddels strijdig vond met haar opvattingen over sociaal werk. Ook de heer Grijs en de dames Worm en Van der Hammen hadden zich al teruggetrokken, maar mevrouw Huurman ontving nog een brief van Van Rappard om haar over te halen te blijven.²² Hij had het afgelopen jaar zijn uiterste best gedaan het plaatselijk werk van Winterhulp op z'n Gorcums en buiten alle politiek te houden. Zij antwoordde alle waardering te hebben voor de wijze waarop hij in Gorinchem het Winterhulpwerk aanvaardbaar had weten te maken, maar gelet op de toenemende belemmeringen van de zijde van de overheid voor liefdadigheidsinstellingen en kerkelijke armenzorg, alsmede op de ontwikkeling van WHN als actief strijdmiddel van de NSB en tenslotte op de eis dat comitésleden hun politieke anteceden ten moesten prijsgeven, kón zij niet langer medewerking verlenen.²³

Van Rappard richtte zich tot WHZ-H om nadrukkelijk erop te wijzen dat

hij nog altijd *gaarne bereid* bleef zich in te zetten, maar dat men het Nederlandse karakter van WHN meer moest profileren. In Zoelen had hij als burgemeester al geleerd, dat de doorsnee burger anders TEUGE bleef als hij Teuge was.²⁴

Nieuwe leden van de werkgemeenschap werden: M. Gilles-van Balen Blanken (bedankte later om gezondheidsredenen; secretaris Hulp en Steun, penningmeester Maatschappelijk Werk van de NPB), IJ. van der Zijpp-Kramer (penningmeester H&S), handwerkonderwijzeres E.C. Merkens-Schetselaar, M. Boogaard-Schultink (groepsleidster Nationaal-Socialistische Vrouwen Organisatie) en C. Sodderland-Jacob.²⁵

In november werd Van Rappard tevens plaatselijk directeur van de in juli opgerichte Stichting "Nederlandsche Volksdienst". Deze organisatie richtte zich op gezondheid, kinderverzorging, volkshuisvesting, schooltandverzorging, gezinshulp en uitzending naar moeder- en kindervakantietehuizen gedurende het hele jaar. Een poging om Het Groene Kruis te laten opgaan in de NVD, mislukte door unaniem verzet van het bestuur van deze vereniging.²⁶ De NVD, van wie ook de overige medewerkers dezelfde waren als die van Winterhulp, betrok zijn inkomsten niet uit collecten, maar uit maandelijksse contributies. Joden konden echter geen lid worden. Van Rappard vroeg zijn ambtenaren, op verzoek van WHZ-H, of zij lid wilden worden, maar enige aandrang wilde hij absoluut niet uitoefenen. Met inbegrip van de leden van de werkgemeenschap waren er dan ook aan het eind van de winter niet meer dan 15 leden.

Niet zonder belang was, dat de Centrale Keukens sinds 1 december onder de NVD vielen. De NVD besliste wie in aanmerking kwam voor een goedkope of zelfs kosteloze warme prak. Van januari tot april 1942 werden rond de 80 porties per dag verstrekt. Van Rappard vond dit *onbegrijpelijk* weinig, maar concludeerde dat de voedingstoestand van het sociaal zwakke deel der bevolking niet verontrustend was.²⁷

Een circulaire van het departement van opvoeding, wetenschap en cultuurbescherming, met oproep om scholieren vanaf 12 jaar voor de kerst te laten collecteren, werd door Van Rappard kritisch beantwoord: het was *paedagogisch niet verantwoord* om jongelui onder de 16 bloot te stellen aan de t.o.v. Winterhulp afkerige houding van een groot deel van het publiek. Tegelijk schreef hij echter aan de hoofden van de openbare lagere scholen en de rector van het gymnasium, dat de leerlingen wel op de mogelijkheid tot collecteren geattendeerd moesten worden. NSB-groepsleider Dr. M.O. Albers wist in zijn kwaliteit als directeur der Rijks HBS zes van zijn leerlingen over te halen tot deelname aan de collecte. Slechts één daarvan kwam uit

Gorinchem. Zelf kon Albers natuurlijk niet achterblijven en bij de straatcollecte haalde hij verreweg het meeste op: f 7,56½. Zijn vrouw was recordhouder bij de huiscollecte met f 15,74½.²⁸

Een Gorcumer die anoniem wilde blijven, schonk ter verdeling een varken. Dat leverde 893 personen, tegen inlevering van een vleesbon, een ons op.²⁹ Maandelijks overlegden de plaatselijk directeuren met de provinciale leider. Zo hoorde Van Rappard op 3 januari 1942 een gastspreker, de secretaris van de landelijk leider, beweren dat bij acties die ook al voor de oorlog bestonden, veel aan de strijkstok bleef zitten. Een voorbeeld daarvan was de kinderpostzegelactie van 1940/41. Nadat Van Rappard ten stadhuize terugkeerde, raadpleegde hij de officiële rekening van deze actie en kwam tot een geheel ander batig saldo. Nog dezelfde dag schreef hij een brief op poten aan de kwaadspreker en stuurde een kopie daarvan aan de landelijk leider.³⁰ In het winterseizoen 1941/42 waren er 606 aanvragen, waarvan 491 werden gehonoreerd met waardebonnen t.w.v. f 12.320.

In juli 1942 kwam Van Rappard, dank zij een tip van Bakker, er tot zijn *niet geringe verbazing* achter, dat er landelijk een afspraak was tussen de NVD en de NSB, waarbij NVD-functionarissen, ook plaatselijk, in feite het politieke gezag van de NSB dienden te erkennen. Dit was voor Van Rappard *ten eenen male onaannemelijk*, zodat hij zijn lidmaatschap van de NVD opzegde en nog slechts de lopende zaken als plaatselijk directeur wenste af te wikkelen. Hij stak ook zijn nek uit door een kopie van zijn gemotiveerde opzeggingsbrief toe te sturen aan het departement van binnenlandse zaken, de commissaris van de provincie en ruim 90 burgemeesters. Na de oorlog beroemde hij zich erop, dat hij degene was die de NVD als mantelorganisatie van de NSB had ontmaskerd en niet de secretaris-generaal van binnenlandse zaken, zoals die in een brochure had beweerd.³¹

De dames Merkens en Van der Zijpp trokken zich in september terug uit de werkgemeenschap. Beiden ontvingen een brief van Van Rappard, die beloofde hen met alle middelen te vrijwaren van overlast die de bevolking hen zou aandoen wegens hun werk voor Winterhulp. Voor mevrouw Merkens was dat aanleiding terug te komen op haar besluit.³²

De collecte van januari 1943 bracht weinig op. Dieptepunt was de straatcollecte op de drukke Langendijk, waar deze hele zaterdag niets in de bus werd gedaan.

Op 23 februari 1943 blijkt Van Rappard nog steeds actief te zijn voor de NVD. Hij adviseerde toen de NVD-ZH om een plaatselijk kantoor in te richten in een van de onbewoonde huizen die toebehoorden aan joden.³³

Uiteraard zonder verband met dit advies zien we de volgende dag Van Rappard gearresteerd worden. Zijn opvolger als burgemeester en plaatselijk

directeur was J.G. van Houten. Deze spande zich in voor een goedereninzameling voor slachtoffers van het bombardement op Rotterdam, onder auspiciën van de NVD.³⁴

Swaters trok zich eind april terug uit de werkgemeenschap. Op 7 juni meldde mevrouw Van Rappard dat ze wegens vertrek uit Gorinchem niet langer lid van de werkgemeenschap kon zijn.

Daarmee houdt het dossier in het archief letterlijk op en ook in de plaatselijke pers is nauwelijks meer iets te vinden over Winterhulp. De ingezamelde bedragen waren zo beschamend laag, dat er publicitair geen eer mee te behalen viel.

Merkwaardig is, dat Van Rappard in juli 1945 verklaarde, dat burgemeesters na juli 1942 (toen hij de NVD "ontmaskerd" had) hun functie als plaatselijk directeur van NVD en ook WHN hadden moeten neerleggen. Zelfs de "misleiding", de tactiek om beide organisaties uit handen van de NSB te houden en tegelijk iets voor de bevolking te kunnen doen (zijn argument om tot die tijd wél directeur te spelen), kon volgens hem ná juli '42 niet gehandhaafd blijven.³⁵ Zoals we hierboven hebben gezien, heeft Van Rappard zich zelf niet aan die stelling gehouden. Slechts zijn arrestatie in februari 1943 betekende het einde van zijn directie.

Nul opbrengst op de Langendijk

DATUM	COLLECTANTEN	OPBRENGST	SPELDJES/LIJST
29-30 nov. '40	47	1010,70	molen
27-28 dec.	30	470,73	sprookjesfiguren
31jan/1feb'41	19	637,60	lijst
14-15 feb.	22	462,19	verkeersborden
28 feb/1 mrt.	22	313,70	scheepsmodellen
22-27 mrt.	31	588,37	lijst
15-19 apr.	29	498,85	lijst
2-3 mei	28	459,55	bloemen
6 okt.	16	277,84	lijst
17-18 okt.	12	122,23	provinciewapens
30 okt/1 nov.	13	180,26	lijst
14-15 nov.	16	134,03	monumenten
3-4 dec.	21	256,64	lijst
22-23 dec.	31	181,065	hulsttakjes
6-7 jan. 1942	22	216,36	lijst
23-24 jan.	16	142,225	verkeersborden
6-7 feb.	16	206,81	lijst
27-28 feb.	21	145,25	hist. figuren
13-14 mrt.	18	179,53	lijst
20-21 mrt.	21	149,64	bloemen
2-3 okt.	17	281,22	lijst
17 okt.	31 (7 WHZH)	212,315	molens
2 nov.	20	212,245	lijst
23 nov.	17	121,115	klederdrachten
7 dec.	14	168,425	lijst
23 dec.	22	151,595	kerstmis
6 jan. 1943	18	172,39	lijst
18 jan.	25	135,58	tekens dierenriem
8 feb.	15	152,885	lijst
22 feb.	17	86,075	vogels
27-29 mrt.	onbekend	onbekend	restanten van vorige coll.
6-8 nov.			speldje
5-7 feb. 1944			speldje

Bronvermelding

Archief gemeentebestuur, dossiers 412-413 en 437-439

Archief Van Rappard, inv.nrs. 135, 152, 158

Mijn werkzaamheid als plaatselijk directeur q.q. van de Stichting "Winterhulp Nederland" en de Stichting "Nederlandsche Volksdienst" / door mr. L.R.J. ridder van Rappard. - Gorinchem : [s.n.], 1945. - In archief Van Rappard, inv.nr. 135.

Hoe was het ook weer : Burgemeester voor, tijdens en direct na de bezetting van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, band 1 / door mr. L.R.J. ridder Van Rappard. - Meppel : Boom-pers, 1979.

Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog / Dr. L. de Jong. - 's-Gravenhage : Staatsuitgeverij, 1972 en 1974.

- Deel 4, p. 631-636, 789-794 en deel 5, p. 402-403.

- 1 437, 11-11-1940
- 2 In Hoe p. 401 abusievelijk 2 nov.
- 3 Mijn p. 3; waar die sociale werkzaamheid uit blijkt, is niet duidelijk: in de adresboeken van 1921, 1931 en 1940 wordt bij besturen van sociale organisaties Bakker niet genoemd, of het moet zijn als voorzitter van de door hem opgerichte woningbouwvereniging Uitbreiding West.
- 4 Hoe p. 400-401
- 5 Gorinchemsch Nieuwsblad 15-12-1939, 1e blad; 29-11-1940, 3e blad
- 6 GN, 14-10 en 4-11-1938
- 7 437, 10-1-1941
- 8 Archief Gereformeerde Kerk, inv.nr. 51, 3-2-1941
- 9 Archief Hervormde Diaconie, inv.nr. 24, p. 335
- 10 437, 18-2-1941
- 11 437, 22-1-1941; merkwaardig genoeg is in het Gorinchemsch Nieuwsblad en De Vijf Rivieren niets concreets over deze actie te vinden, slechts enkele ingezonden brieven van zekere J. Beumer maken er oppervlakkig gewag van (GN 21-10-1938, 3e blad; 27-10-1939, 2e blad; 15-3-1940, 1e blad)
- 12 437, 9 en 23-12-1940
- 13 437, 24-1-1941; 437, 18-2-1941
- 14 437, 7-5-1941
- 15 437, 12-3-1941
- 16 437, 1, 16, 17, 22 en 29-4-1941
- 17 437, 7-5-1941
- 18 437, 12-6-1941
- 19 437, 17 en 20-5-1941
- 20 437, 16 en 18-8-1941
- 21 437, 20 en 30-10-1941; Hoe p. 403-404
- 22 Met weglating van laatste alinea opgenomen in Hoe p. 404-405
- 23 437, 23-10-1941; Van Rappard 152; Hoe p. 406
- 24 438, 13 en 18-11-1941
- 25 437, 23-10-1941
- 26 Archief Vereniging Interkruis, inv.nr. 9, p. 76 en 78
- 27 438, 28-5-1942, p. 11
- 28 438, 15, 17-20, 29 en 30-12-1941; Van Rappard vergist zich in zijn memoires op p. 407 dus, waar hij schrijft dat er geen middelbare scholieren meededen.
- 29 438, 21, 27-11 en 4, 16-12-1941; jaarverslag 1941-42, p. 7
- 30 438, 29-12-1941, 3, 6, 21-1, 12-2-1942; de betreffende persoon bewaarde hierop niet het "stilzwijgen", zoals Van Rappard op p. 411 schrijft, maar belde op, schreef een brief en heeft mogelijk Van Rappard in persoon ontmoet.
- 31 Van Rappard 158; Mijn p. 5
- 32 438, 1, 5 en 6-10-1942
- 33 413
- 34 413, april 1943
- 35 Mijn p. 6
- 36 Zie voor een uitgebreide beschrijving van de speldjes: Verklarend oorlogswoordenboek / G.L. van Lennep. – Amsterdam : Bert Bakker, 1988. – p. 241-244.

HERINNERINGEN AAN HET GYMNASIUM

Carel van Andel

Het oude gymnasium was gehuisvest op de bovenverdieping van een scholencomplex in de Zusterstraat.

Daar liepen we elke dag de versleten houten trap op, waar de rector Rank bovenaan stond, die wij met een hoofdknik behoorden te begroeten. De school bestond uit zes lokalen, een leraarskamer, een kamer van de

rector en een klein hoekje voor de dikke custos (conciërge) Overweel.

Veel leerlingen waren er niet, hoogstens 60 of 70. Bij mijn eindexamen (1936) waren er 7 eindexamenleerlingen.

Het moet een hele puzzel geweest zijn om alle lessen over de lokalen te verdelen, te meer omdat de 5e en 6e klas nog gesplitst waren in alfa en bèta. De lessen natuurkunde en biologie (natuurlijke historie) werden op de H.B.S. op de Vismarkt gegeven. Daarvoor kregen we dan tien minuten om er heen te lopen. We genoten als de brug open was, wat nogal vaak gebeurde, doordat de sluis naar de Merwede nog geschikt was voor alle scheepvaart. Doordat de klassen zo klein waren, kregen we goed onderwijs. Je kon altijd een mondelinge beurt krijgen.

Cultureel stond het onderwijs ook op een hoog plan. We leerden Latijn, Grieks, Frans, Duits, Engels, Nederlands, wiskunde en natuurwetenschappen.

Net als nu kwamen de leerlingen uit wijde omtrek op de fiets, met de trein of bus en ook met de veerboten vanuit Woudrichem en Sleeuwijk.

Tussen de middag waren die aan hun lot overgelaten. Ze aten hun boterhammen bij bevriende families of in een van de drie cafeetjes Buiten de Waterpoort.

Nu ik er als oud mens over nadenk, besef ik hoe de wereld fundamenteel veranderd is, en dat de wereld waarin ik opgroeide aan vernieuwing toe was.

Hangjeugd op de Visbrug

DE ONTSTAANSGESCHIEDENIS VAN GORINCHEM

aflevering II, 'Van Arkel's Oude Veste'

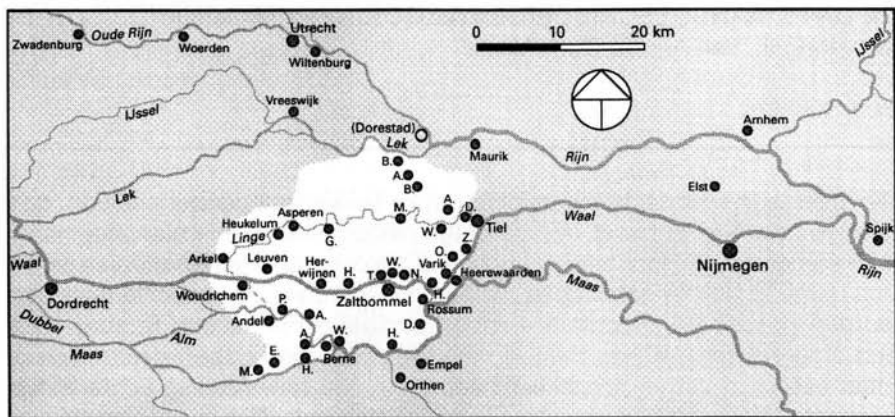
Bert Stamkot

Wanneer wij hieronder het wereldlijke en kerkelijke bestuur behandelen, dan doen wij dat in het besef dat de ontginningsgeschiedenis hier zeer nauw mee samenhangt. Door eerst de politieke geschiedenis te behandelen wordt een ruimtelijk kader geschapen, waaraan die ontginningsgeschiedenis kan worden gekoppeld. Nochtans hebben sociaal-economische factoren ook een eigen dynamiek. Het bestuur kan ontginningen hebben gestimuleerd, maar evenzeer kan er omgekeerd een bepaalde ontwikkeling achteraf zijn gesanctioneerd. Oorzaak en gevolg zullen dus niet altijd even gemakkelijk zijn te scheiden, hetgeen zeker mede voortvloeit uit het gebrek aan overgeleverde gegevens. De schaarse bekende feiten zijn ook meestal ingegeven door het bestuurlijk handelen en dreigen daardoor te vaak te vanzelfsprekend als verklaringsfactor te gaan fungeren. Hierin schuilt dan ook mijn bezwaar tegen het – overigens zeer gewaardeerde – artikel van M.J. Waale over de geschiedenis van Gorinchem uit 1995 (zie de geraadpleegde literatuur), waarin relatief uitgebreid wordt ingegaan op de graven van Benthem en de overdracht van Gorinchem aan de heren van Arkel,¹ maar waarin de historische geografie en de ontginningsgeschiedenis slechts een ondergeschikte rol spelen. Het zijn deze laatste aspecten waarop ik hierna juist de nadruk zal leggen.

Teisterbant

Met voorbijgaan aan de Romeinse tijd (toen de (Boven-)Waal in de 4de eeuw waarschijnlijk als grensrivier heeft gefungeerd), is er pas weer sprake van iets van een staatkundige organisatie en begrenzing, wanneer het Friese koninkrijk zijn grootste uitdijning kent. Verondersteld wordt dat de bestuurlijke invloed van Friesland reikte tot aan de (Oude) Maas. Deze rivier tussen Heusden en Maasdam was in de 7de eeuw nog een belangrijke stroom en zou even later ook de grens gaan vormen tussen de bisdommen Maastricht/Luik en het van Keulen afgescheiden Utrecht. Het latere Gorinchem lag dus nog binnen deze Friese invloedssfeer en kwam onder het Utrechtse bisdom te ressorteren.

Naast de kerkelijke indeling in bisdommen, waren er een aantal aanvankelijk niet duidelijk omgrensde wereldlijke kerngebieden, 'gouwen' of 'pagi' onder het bestuur van een graaf, die meestal een 'koningsgoed' als economische en strategische basis hadden. Deze graafschappen konden teruggaan op de Merovingische tijd, terwijl het 'koningsgoed' soms nog viel terug te voeren op een Romeins castellum of villa.

Teisterbant

● Plaatsen, vermeld vóór het jaar 1000 ● Pre-stedelijke nederzettingen

© Bert Stamklot, cartografisch bureau MAP, Amsterdam

Ook het gouw Teisterbant is volgens Blok ontstaan vanuit een kerngebied tussen Zoelen en Tiel.⁵ Mogelijk kan het Romeinse 'ad Uadam' of Wada⁶ als de continue factor worden beschouwd. Hier waren in 850 al een (kapittel)kerk en een domaniale hoeve van waaruit 25 boerderijen in geheel Teisterbant werden beheerd.⁷ De naam van het dorp is voort blijven leven in de plaatsnaam Wadenoijen,⁸ terwijl het zeer nabije Tiel die functies van kerkelijk en bestuurlijk centrum zou voortzetten, nadat het ook de positie van Dorestad (vanwege de vernietiging door de Noormannen in 863)⁹ als handelsplaats had overgenomen.

De oudst bekende vermelding van Teisterbant dateert uit 709, toen ene Egilbert zijn bezittingen te Bern (bij Heusden) aan de Utrechtse bisschop schonk.¹⁰ Daaruit blijkt dat het gouw toen al behoorlijk ver naar het westen reikte.¹¹ De vorming van deze wereldlijke bestuursseenheid hing samen met het ontstaan van het feodale stelsel, waarbij de koning graven als leenman aanstelde. Al snel (9de eeuw) werden de lenen erfelijk¹² en kregen deze lokale bestuurders een rol te vervullen in de verdediging tegen de aanvallen van de Noormannen. Zij werden daarbij in 885 gesteund door 'Friezen', die in het westen van Teisterbant woonden en aldaar de opmars van vikingen over de Waal richting Tiel wisten te verhinderen.¹³ Het is verleidelijk om de buurtschap Friezenwijk onder Heukelum met deze verzetsstrijders te associëren, maar waarschijnlijker is het dat de term Friezen hier in zijn algemeenheid is gebruikt (bewoners van het Friese bisdom), terwijl Friezenwijk eerst veel later zijn naam aan immigranten uit het gewest Friesland zal hebben ontleend.

Er zijn verschillende graven van Teisterbant bekend, zoals Waldger, Radbod, mogelijk Hatto, Erenfried, Ansfried (later bisschop van Utrecht) en Unroch

(tot 1026). Daarnaast was er een ambt met de titel van prefect,¹⁴ beschermer, noodzakelijk vanwege de nog tot 1010 voortdurende Noormannenraids. Ondertussen was de positie van de bisschoppen van Utrecht in Teisterbant zeer versterkt door de vele schenkingen en de bewuste politiek van de Ottonse keizers om via hen welgezinde (en niet erfelijke) bisschoppen, zoals Ansfried (995-1010), optimaal invloed te kunnen uitoefenen. Nadat in 1018 het ambt van prefect over Teisterbant door de heer van Goor werd overgegeven aan de bisschop,¹⁶ volgde na de dood van Unroch in 1026 ook de overdracht van het graafschap.¹⁷ De naam Teisterbant raakte vervolgens na 1060 snel in onbruik.¹⁸

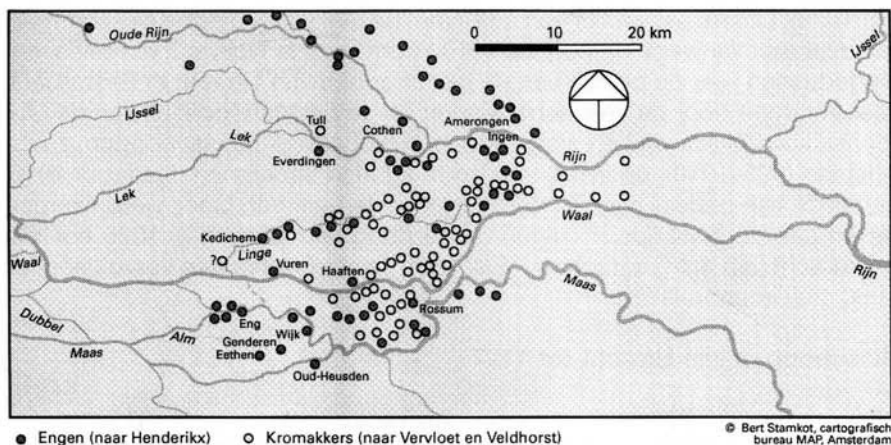
Bisschoppen van Utrecht tot 1127

Alberik I	777	Rixfredus	815
Frederik I	828	Folkmar alias Poppo	976-989
Alberik II	838	Boudewijn I	991-995
Heginhardus	845	Ansfried	995-1010
Liudger	845	Adelbold II	1010-1026
Hunger	ca 854-866	Bernold (Bernulfus)	1027-1054
Alfrid	866/870	Willem I	1054-1076
Odilbald I	870-898	Koenraad van Zwaben	1076-1099
Radbod	899-917	Burchard	1100-1112
Balderik	918-975	Godebald	1114-1127

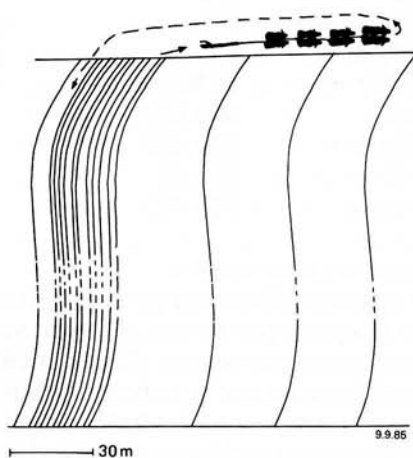
Engen en kromakkers

De gestage uitbreiding van Teisterbant zal waarschijnlijk zijn samengegaan met ontginningen en het ontstaan van kleine nederzettingen op de oeverwallen langs de rivieren. Deze ontwikkeling moet vanuit het oosten zijn ingezet. Kenmerkend waren de blokvormige akkers, die vanwege de langwerpige oeverwallen, in gestrekte vorm waren gegroepeerd. Deze (gestrekte) essen worden in het rivierengebied 'engen' genoemd en kenden hun meest westelijke verschijning te Kedichem en Vuren.¹⁹ De naam Vuren geeft trouwens ook aan dat hier sprake was van een 'voorpost' (te vergelijken met plaatsnamen als Voorne en Veurne), ofschoon de oudste vermelding pas van 1200 dateert.²⁰ Van hoger ouderdom is de naam van de onder Vuren ressorterende buurtschap Leuven, dat al in 789 als 'Loffna' werd aangeduid. Henderikx associeert dit Leuven overigens met het Leeuwenseveld aan de overzijde van de Waal.²¹ De buurtschap ligt nu iets landinwaarts, ter plaatse van het verdwenen kasteel de Leyenburgh, en zal na Hellouw en Herwijnen (beiden al genoemd in 850)²² zijn 'gesticht', waarna een ontginning te Vuren ter hand zal zijn genomen.

Een daaropvolgende, jongere²³ ontginningsmethode kenmerkte zich door 'kromakkers'. Dit waren langwerpige en ietwat gebogen percelen, waarvan

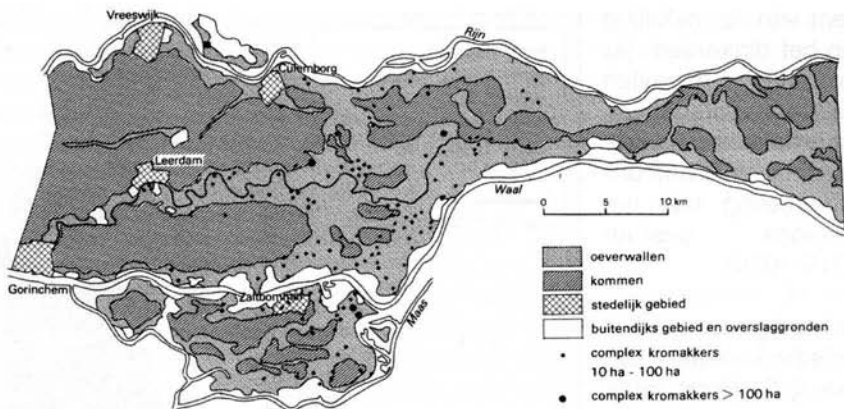

de meestal ook nog beperkte diepte tot maximaal 700 meter²⁴ reikte en die voornamelijk ook werden bepaald door de breedte van de oeverwal. De golvende s-vorm maakte het gemakkelijker om de ossenspan met ploeg aan het eind van de akker een draai te laten maken.²⁵ De krommackers in het rivierengebied sluiten aan op de oudere engen en dateren in ieder geval van geruime tijd voor 1100,²⁶ maar zijn vanwege de in de regel grotere omvang dan de engen al wel symbolisch voor de toegenomen bevolkingsdruk en de daarbij behorende vraag naar meer graan, zoals dat rond het jaar 1000 manifest werd.²⁷

Figuur 2. Het ploegen van een S-vormige akker met een span van acht ossen, juist na het gereedkomen van een voor, terwijl de voorste ossen aan de draai beginnen (naar Eyre, 1955).

De namen 'De Kromme Kampen' en 'Krommekamp' onder Heukelum en de Kromme Kamp bij Herwijnen²⁸ zouden nog naar het gebruik als krommacker kunnen verwijzen. De krommackers, en in mindere mate de engen, zijn in het landschap niet of moeilijk meer te herkennen. Dit komt door de invoering van nieuwe akkerbouwmethoden (de door paarden getrokken ploegen, die gemakkelijk wendbaar waren en dus strakkere percelen konden bewerken) en door de aanleg van dijken, waardoor een gedeelte van het oude land-

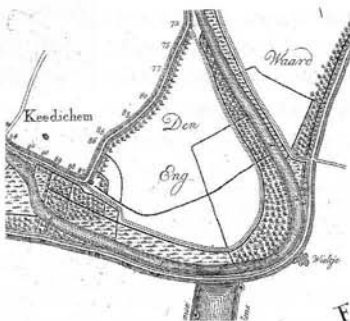

Figuur 1. Eerste globale inventarisatie van krommackers in de Neder-Betuwe, Tielervwaard, Bommelerwaard en de Vijfherenlanden (naar: Vervloet en Veldhorst, i.v.).

bouwareaal buitendijks kwam te liggen en dat door de toegenomen omvang van de Waal weg- of overspoeld zou worden. Ook een belangrijk deel van de eng van Kedichem aan de Linge kwam buitendijks te liggen.

Aartsdiakonaat Tiel

Midden 11de eeuw verkreeg het wereldlijk gebied (het Sticht) van Utrecht zijn grootste omvang.²⁹ Op dat moment liet zich dat ook nog niet zozeer onderscheiden van het geestelijke werkteerrein van de bisschop. Dit grote gebied behoefde een bestuurlijke onderverdeling, terwijl die verdeling weer noodzakelijk was om de stoffelijke middelen te verschaffen voor de bouw van kerken en het onderhouden van bestuurders (kanunniken). Er werden aartsdiakonaten gevormd, waarvan dat welk gekoppeld was aan de Dom, de Utrechtse bisschopskerk, het belangrijkste was. Ook vier andere Utrechtse kerken kregen een kapittelbestuur en hen toegewezen (en deels nog te ontginnen) gebieden. De omvang van de aartsdiakonaten werd soms bepaald door de grootte van oudere wereldlijke eenheden.³⁰

Er werden aartsdiakonaten gevormd, waarvan dat welk gekoppeld was aan de Dom, de Utrechtse bisschopskerk, het belangrijkste was. Ook vier andere Utrechtse kerken kregen een kapittelbestuur en hen toegewezen (en deels nog te ontginnen) gebieden. De omvang van de aartsdiakonaten werd soms bepaald door de grootte van oudere wereldlijke eenheden.³⁰

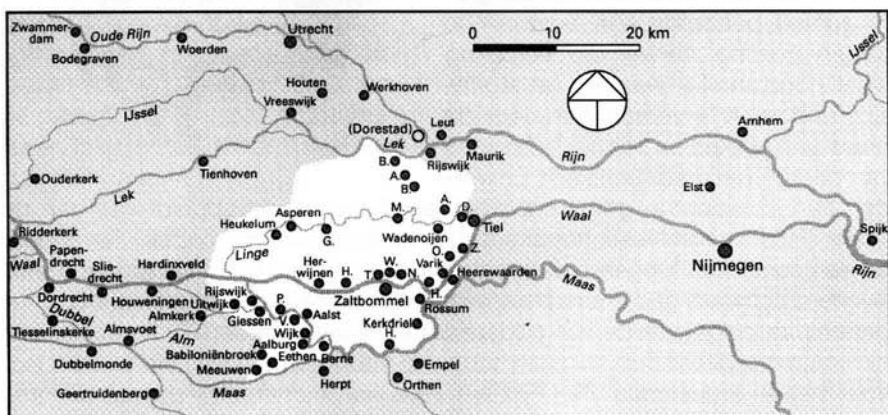
Voor het aartsdiakonaat Tiel lijkt het zeer wel aannemelijk dat de omvang correspondeert met die van het oude graafschap Teisterbant.³¹ Het mo-

ment van de instelling van het diakonaat lijkt ook samen te vallen met de overdracht van het graafschap aan de bisschop en diens onderverdeling van het wereldse bestuur (1018-1026).

De westgrens van het aartsdiakonaat lag voorbij Gorinchem. We mogen en kunnen er van uit gaan dat er op dat moment, begin 11de eeuw, al stroken ten westen van de Linde in cultuur gebracht waren of werden.

In hoeverre er al een parochiale onderverdeling was gemaakt is de vraag. Naast de aan Sint-Walburgis gewijde kapittelkerk van Tiel moet daar

ook al een parochiekerk zijn geweest, met Sint-Maarten als patroonheilige.³²

Oudste kerkstichtingen

● Kerken tot 1200

● Steden

© Bert Stamköt, cartografisch bureau MAP, Amsterdam

Ook van een aantal dorpen is bekend, dat zij al vroeg in het bezit van een eenvoudig kerkgebouw zijn geweest. Zo schonk Frethebold in 996 onder meer zijn rechten op de kerk van Heukelum aan de bisschop.³³ De verbondenheid met de Utrechtse bisschoppen kwam tot uiting in het relatief grote aantal aan Sint-Maarten gewijde kerken. Aan hem was immers ook Utrechts oudste (dom)kerk gewijd. Bekend zijn de Sint-Maartenskerken van, onder andere, Zaltbommel, Brakel en Woudrichem.

Teisterbant verbrokkelt

In West-Nederland was het graafschap Holland snel opgekomen. Dit hing samen met het succes van de ontginningen vanuit het Kennemerland en in het Rijn- en het Westland. Al gauw leidde dat tot confrontaties met het Utrechtse Sticht, want ook de bisschoppen stimuleerden de ontginning sterk. In het centrale Hollands-Utrechtse veengebied leidden de ontginningsclaims tot een nadere grensafbakening.³⁵ De grootste problemen ontstonden echter in het rivierengebied, deze hingen samen met de controle over het handelsverkeer.

De 'Hollandse' graaf Dirk III stichtte een tol te Vlaarding en de kooplieden uit Tiel protesteerden daartegen bij de koning, die er in 1018 niet in slaagde om afdoend op te treden. Hij versterkte wel de positie van de bisschop, zodat deze tegen zijn vazal zou kunnen gaan optreden.³⁶ De kansen keerden nadat graaf Dirk IV in 1049 bij (het riviertje de) Dordrecht en zijn broer, Floris I, bij Nederhemert sneuvelden (1061),³⁷ zodat de bisschop - voor het laatst - de wereldlijke macht in het westelijke rivierengebied kon uitoefenen. Dit duurde tot 1076, waarna waarschijnlijk graaf Dirk V erin zal zijn geslaagd om het 'Hollandse' gezag te herstellen³⁸ en wellicht zelfs het meest westelijk deel van Teisterbant binnen zijn invloedssfeer zal zijn gekomen.³⁹ Omstreeks 1130 zou ook de leenband voor de goederen van het voormalige Teisterbant tussen bisschop en keizer worden doorgesneden, ten gunste van onder meer de graaf van Holland.⁴⁰

Ondertussen was het grootste deel van Teisterbant in 1052 al aan het hertogdom Gelre geklonken.⁴¹ Tiel, Zandwijk en Heerwaarden werden Brabants (tot 1339).⁴² Maar binnen het gebied bevonden zich ook kleinere eigendommen, zoals Geldermalsen, dat aan de heren van Cuyk was toegevalen.⁴³ Als gevolg van een conflict zouden zij deze bezittingen omstreeks 1140 zijn kwijtgeraakt aan Otto van Benthem, de vermoedelijke zwager van graaf Dirk VI van Holland.⁴⁴ De fragmentatie van dit grensgebied bleek ook uit het feit dat er op meerdere plaatsen lagere vazallen tot een relatieve zelfstandigheid wisten te geraken. De heren Van ter Lede benoorden het latere Leerdam vormen in dit opzicht een relevant voorbeeld. Het westelijk deel van het voormalige Teisterbant zou dan ook nog lang gekenmerkt worden door een

soort 'kleinstaterij' met uiteindelijk vrije heerlijkheden als Buren, Culemborg, Vianen en Leerdam, die nog ten tijde van de Republiek als wijkplaatsen voor vervolgden fungeerden.⁴⁵

Arkel en Poppo

Hebben wij hiervoor het ruimere historische kader geschetst (en waaraan wij hierna zonodig zullen refereren), zaak wordt het nu om op de situatie te Gorinchem in te zoomen. Dit kan echter nooit zonder voorbijgaan aan Arkel. Deze plaats wordt immers zoveel eerder (ruim twee eeuwen) vermeld dan Gorinchem, bovendien werd de middeleeuwse geschiedenis van de Arkelstad gestempeld door de heren die uit dat naburige dorpje afkomstig waren. Arkel wordt in een oorkonde van 11 april 999 als 'Arkloa' genoemd. Op die dag schonk keizer Otto III, verblijf houdend te Rome, aan de Utrechtse bisschop Ansfried hetgeen Poppo, zoon van We(d)iger, onder meer te Arkel in Teisterbant in beheer heeft gehad.⁴⁶ Deze schenking paste dus in het streven van de Ottonen om de positie van de bisschop te versterken.

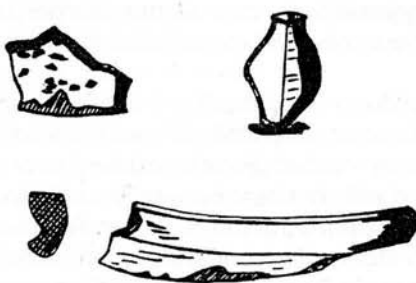
Op de vraag wie nu deze Poppo was heeft Blok wel eens gedacht aan graaf Radbod, zoon van Waldger en kleinzoon van Gerulf. Radbod volgde zijn vader kort na 936 op als graaf van Teisterbant om drie jaar later te sneuvelen, waarna hem zijn goederen zijn ontnomen.⁴⁷ Waar er weinig namen via de bronnen zijn overgeleverd, daar is het natuurlijk zeer verleidelijk om twee meldingen met twee enigszins overeenkomende namen aan elkaar te koppelen. Echter, lijkt We(d)iger niet meer op de van Waldger afwijkende naam Wieger? Terwijl Poppo met Folkert/Folpert geassocieerd mag worden? In de tweede editie van *De Franken in Nederland* heeft Blok zijn gedachtengang over Poppo blijkbaar laten varen.⁴⁸

Bisschop Folkmar, alias Poppo, leefde duidelijk wel in de periode waarin Arkel voor het eerst werd genoemd, maar hij was een zoon van de Saksische graaf Athelhere⁴⁹ en juist om verwarring met hem te voorkomen zou de naam van de vader van de Arkelse Poppo zijn vermeld. De kennis (de inhoud van de oorkonde) over Poppo en de eerste vermelding van Arkel is overigens niet verloren gegaan, getuige het feit dat de 15de eeuwse Gorcumse kroniekschrijver Pauw ene Foppo als een vroege en mythologische heer van Arkel opvoert en wiens gelijknamige zoon nog voor 1008 de 'koninklijke burcht' ter plaatse zou stichten.⁵⁰

Nu wij toch met jaartallen bezig zijn, benadrukken wij nog maar eens dat er een communis opinio bestaat over het genoemde jaar 999. Dat er in populaire boekjes over 983 wordt gesproken,⁵¹ hetgeen er zelfs toe heeft geleid dat in 1983 het duizendjarig bestaan van Arkel is gevierd (waaraan dan weer een plein herinnert), geeft nog eens aan dat geschiedenis met zorgvuldigheid moet worden behandeld.

Koningsgoed Arkel

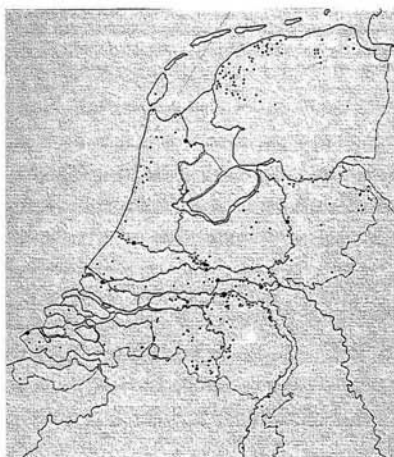
Op het moment dat Arkel voor het eerst werd genoemd, behoorde het tot Teisterbant en was de bewoonde wereld in ieder geval reeds zeer nabij, getuige de zes jaar eerder vermelde kerk van Heukelum en de aldaar en te Kedichem en Vuren door de boeren in gebruik zijnde 'engen'. Toch zal Arkel zich van deze buurplaatsen qua ontstaan en aard hebben onderscheiden, omdat hier van een 'koningsgoed' sprake was; een domein dat dan door Poppo werd beheerd⁵² (in de mythologie van Pauw werd dat dus de 'koninklijke burcht' van Foppo). De vraag is waarom zich juist hier een koningsgoed bevond en hoe dat er kan hebben uitgezien.

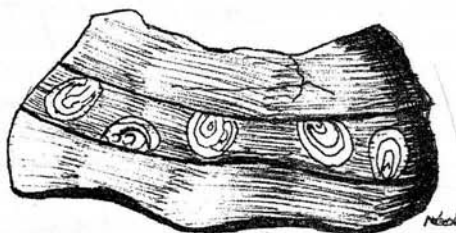
In de vroege middeleeuwen was het usance dat overblijfselen uit de Romeinse tijd aan de vorst toebehoorden en dat zij over het gebruik zeggenschap hadden. Dit was bijvoorbeeld het geval met de Romeinse forten te Utrecht en Woerden, waar(in) al vroeg kerken werden gesticht. Mogelijk gold dat ook voor Wada/Wadenoiën bij (of te?) Tiel. Of de Romeinen vaste voet te Arkel hebben gezet is niet waarschijnlijk. Er zijn wel vondsten gedaan, zoals penningen van Faustina maj., Alex. Sev. en Postumus⁵³ en enkele scherven,⁵⁴ maar dat is ten eenenmale onvoldoende om Romeinse aanwezigheid of bewoning ter

plaatse te bewijzen. Waar de Linge in de Romeinse tijd aantoonbaar wèl in gebruik was, daar kunnen dergelijke voorwerpjes aldaar op doorreis zijn verloren dan wel van elders zijn aangespoeld.

Ofschoon de oostelijke Alblasserwaard met Arkel dus als een 'nagenoeg Romeins niemandsland' moet worden bestempeld,⁵⁵ is er op sommige momenten toch druk gespeculeerd over de loop van heerwegen via Arkel⁵⁶ en werd zelfs het bestaan van Romeinse bouwwerken niet uitgesloten. Zo werd wijlen oud-burgemeester Van Rappard in zijn opvattingen dat Gorinchem een Romeinse voorgeschiedenis zou hebben gehad (waarmee nota bene zowel de Romeinse castella Grinnes als Caspingium in verband gebracht konden worden) gesterkt,⁵⁷ dankzij de naamsverklaring van het dorp Arkel uit een aan Hercules gewijde tempel, zoals neergepend door de 19de eeuwse genealoog Goethals.⁵⁸ Die Hercules-tempel is overigens wel teruggevonden, zij het vele kilometers naar het oosten, namelijk onder de vloer van de kerk van het Overbetuwse Elst.⁵⁹

kaart verspreiding Badorf

tekening van een te Arkel gevonden Badorfscherf met versiering door radstempelindrukken

Wat wel echt uit de Romeinse tijd dateerde was de Lingetak van Arkel naar Schelluinen. Wellicht heeft Arkel zijn naam (erkel-loo, hoek-bos) aan de haakse bocht te danken, waarmee de rivier zich naar het westen boog. Deze Schelluinderstroom verlandde (ten gunste van de zuidwaarts lopende Linge richting Wijdschild) en vervulde in de 10de eeuw geen afwateringsfunctie meer, laat staan dat er nog van bevaarbaarheid sprake was. Wat wel kan zijn overgebleven is een poel of inham,⁶⁰ die door degenen die toen de Linge bevoeren, als de eerste of meest ideale aanlandingsmogelijkheid gezien

zal zijn, welke zich benedenstrooms vanaf Heukelum/ Kedichem voordeed. Opvallend is dat er te Arkel ten westen van de kerk nog een Poelstraat zou zijn geweest, die door de 17de eeuwse kroniekschrijver Kemp werd aangehaald om de plaats van het Arkelse kasteel aan te duiden.⁶¹

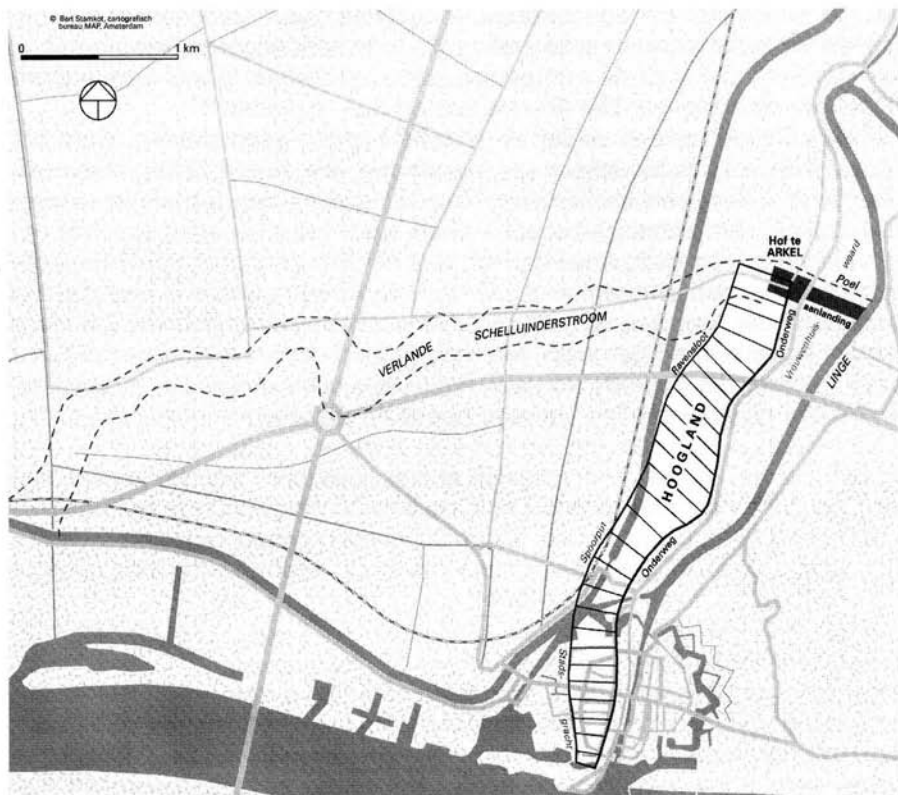
Du moment wateren en wildernis gebruikt konden gaan worden, werd het regaal recht van de landsheer van toepassing verklaard.⁶² Zeker in een tijd, waarin vanwege een toenemende bevolkingsdruk 'landesnahme' sneller noodzakelijk en technisch mogelijk werd, was het zaak voor de vorst om zijn claims te leggen. In Arkel kon dat met het extra argument dat hier vroeger een water had gelopen, waaraan de herinnering nog levend was, danwel nog zichtbaar was aan de poel en dat er (toenemend) gebruik van deze landingslocatie werd gemaakt. Met een beroep op het 'stroomregaal' was actie geboden in de vorm van een definitieve vestiging met een 'zetbaas' en weldra de ontwikkeling van een hoeve en de start van een ontginning.

In 999 zal het 'goed' waarschijnlijk al flink wat meer hebben omvat dan de poel annex aanmeerplaats. De in de directe omgeving (de buitendijkse Vrouwenhuiswaard) gevonden Badorfscherven vormen ook een indicatie dat deze plaats, of 'villa', al minstens vanaf het begin van de 10de eeuw in gebruik was.⁶³

De oudste ontginning

Wat zal er buiten de 'poel' zijn geweest? De naam Arkel duidt, zoals reeds gezegd, op de aanwezigheid van bos. Een 'veld', een woeste vlakte, zal hier⁶⁴ dan ook niet zijn geweest, zoals dat wel het geval was in de komgronden achter de enges van Heukelum en Kedichem⁶⁵ en langs de Waal/Merwede met de al vroeg geoccupeerde velden van Leuven (Leeuwenseveld) bij Vuren en te Hardinxveld. Van een 'gestrekt esdorp', zoals Henderikx ten aanzien van Arkel (en Woudrichem) veronderstelt,⁶⁶ mag ook geen sprake zijn. Weliswaar kan een blik op de kaart leren dat er te Arkel en Gorinchem twee evenwijdige en voor de langgerekte nederzittingsstructuur bepalende wegen zijn,⁶⁷ en er dus bijvoorbeeld analoog aan Haarlem een 'geest'⁶⁸ of gestrekte es valt te onderscheiden, maar wat van een kaart niet valt af te lezen is dat de hoogte en de ouderdom van beide wegen verschillen: de aloude lage Onderweg en de oostelijk daarvan en pas in de 13de eeuw opgeworpen Arkelsedijk! Arkel is dus geen 'engdorp', waar al in een vroeger stadium vanuit enkele hoeven blokvormige percelen (op de oeverwal) in gebruik zijn genomen, zoals in Heukelum, Kedichem en Vuren, maar is in de kern een enkel hof of goed (maar dan wel van een hogere statuur) op een uitzonderlijker locatie.

Uiteraard is het niet bij die enkele kern gebleven, want Teisterbant expandeerde en verlegde de grenzen naar het westen, letterlijk het 'wilde westen'.

Het lijkt alleszins aannemelijk om in de strook grond tussen Arkel (de latere Kerkbuurt) en Gorinchem de eerste ontginning te zien, welke vanuit het Arkelse hof zuidwaarts ter hand zal zijn genomen. Dat dit nog in de 10de eeuw is gebeurd (gelet op de vermelding van het Arkelse goed en de betekenis die wij daar nu aan hechten) kan ook worden afgeleid uit de afwijkende vorm en percelering van deze strook ten opzichte van alle andere en hierna ontgonnen gebieden. De diepte is namelijk beperkt en de percelen zijn wat onregelmatig van vorm. Het lijkt mij daarom niet onmogelijk dat deze strook in eerste instantie nog als kromakkers is geëxploiteerd. Vreemd zou dat niet zijn geweest, waar op veel plekken (buiten de engen) in Teisterbant volgens deze methode werd gewerkt. De modernere strookvormige verkaveling kwam iets later op, wellicht nog wel in de 10de eeuw, langs de noordoever van de Oude Rijn (bij Koudekerk) en de westoever van de Vecht,⁶⁹ maar vond vooral in de 11de eeuw zeer ruim ingang.

Als ontginningsbasis fungeerde de Onderweg (in Gorinchem ook: W. de Vries Robbéweg, Arkelstraat en Molenstraat), die liep van het Arkelse hof

tot aan de Merwede. Deze Onderweg volgde de oeverwal en de Linge en maakte enkele niet al te scherpe bochten. Het gebied, ook wel 'Hoogland' genoemd, werd in het westen afgesloten door de Ravensloot (grenssloot), die bij de aanleg van het Merwedekanaal voor een flink deel is verdwenen,⁷⁰ maar die achter de huizen aan de oostelijke kanaaldijk tot aan de A15 nog bestaat en dus - vanwege de hoge ouderdom - bescherming verdient! In het uiterste zuiden zou dit wtertje de oorspronkelijke westelijke stadsgracht (Schuttersgracht) van Gorinchem gaan vormen.

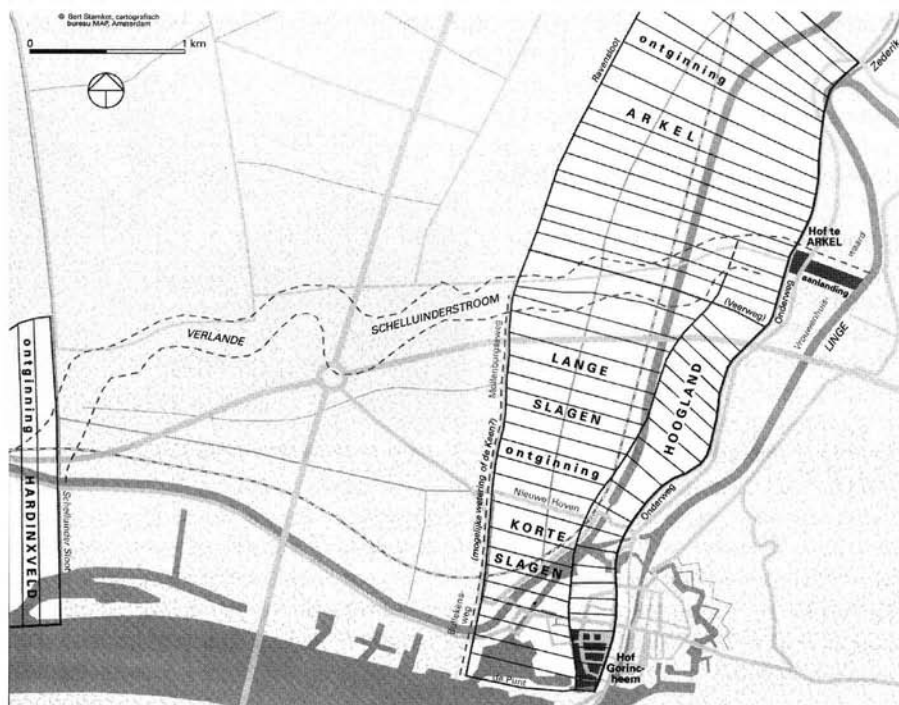
De diepte varieerde van 300 meter in het noorden, tot bijna 500 meter in het midden en weer zo'n 300 meter ter hoogte van de Grote Markt te Gorinchem. Blijkens de oudste topografische kaart⁷¹ zijn de percelen duidelijk breder dan die van de omringende ontginningsblokken. Ook waaieren ze langzaam mee met de grootst denkbare curve van de Linge, van zuidoost-noordwest gericht in het noorden, naar noordoost-zuidwest in het uiterste zuiden.

Hoewel het eigenlijk als een zwaktebod geldt om een theoretische beschou-

wing als het voorgaande te laten vergezellen met een (meestal loze) wens tot archeologisch onderzoek, daar hebben opgravingen in Tull en 't Waal langs de Lek wel aangetoond dat een voorzichtige conclusie richting kromakkers gewettigd is.⁷² Waar het Hoogland echter zo zoetjes aan van Gorinchem's centrum tot en met Papland bij Arkel is volgebouwd en het oorspronkelijke landschap bijna onherkenbaar is geworden, daar kan alleen nog gehoopt worden op de mogelijkheid tot nader onderzoek. De eventuele spitters kunnen dan wel met een extra onderzoeksvraag aan het werk gaan!

De tweede fase

Na het Hoogland zal een veel grotere ontginning noordwaarts ter hand zijn genomen. Deze reikte tot ongeveer de latere Arkelse Dam, waar het riviertje de Zederik in de Linge mondde. Of de diepte van bijna 1.500 meter meteen, dan wel na opstrek, tot stand is gekomen laat zich moeilijk meer achterhalen. Voor een systematische ontginning, zoals medio 11de eeuw ontwikkeld, was die diepte niet ongebruikelijk, al gold 1.250 meter, ofwel 6 voorling van 55 roeden, als ideaal.⁷³ De zuidgrens lag niet bij de (late-re) Haarweg, maar werd gevormd door een kade iets ten zuiden daarvan, welke later was gericht op een veer over de Linge naar de Veerweg/Ach-

terdijk door het Spijkse Veld.⁷⁴ De iets ruimere kavels ter hoogte van Arkel en tot aan de halverwege gelegen Middelweiwatering⁷⁵ reikend, lijken voorts een stukje Hoogland te hebben overlapt. Wellicht toch een aanwijzing dat er in de directe omgeving van het hof wat voorzichtig werd gestart en dat zulks in een vroeg stadium geschiedde. Mogelijk zou zelfs de vermelding van 999 in het teken kunnen staan van het aanvangen van dit ontginningsproject. De Onderweg werd daartoe verlengd, al zou deze later door de meanderende Linge bij de Arkelse Dam worden aangesneden. Het feitelijke hof, waarvan de kern mogelijk door een eenvoudige motteversterking werd gevormd (later kerk met kerkhof) lag ten oosten van de weg. Ook kan de oudste dorpsbebouwing zich aldaar geconcentreerd hebben, gelet op de vondsten in de Vrouwenhuiswaard tussen kerk en Linge. Gedacht kan dan worden aan een strook langs de (verlande) poel (te vergelijken met de situatie te Lexmond)⁷⁶ en/of aan een weg loodrecht tussen de Linge-aanlegplaats en de hof met ontginningsbasis. Dit 'Voorstraat-model' is in een stad als Vianen nog goed herkenbaar, als de route tussen het veer en de ontginningsbasis ter hoogte van de kerk met het ten zuiden daarvan gelegen Hoge Land.⁷⁷ Zeker vanwege en na de aanleg van de Lingedijk in de 13de eeuw zal alle buitendijkse bebouwing te Arkel zijn opgegeven.

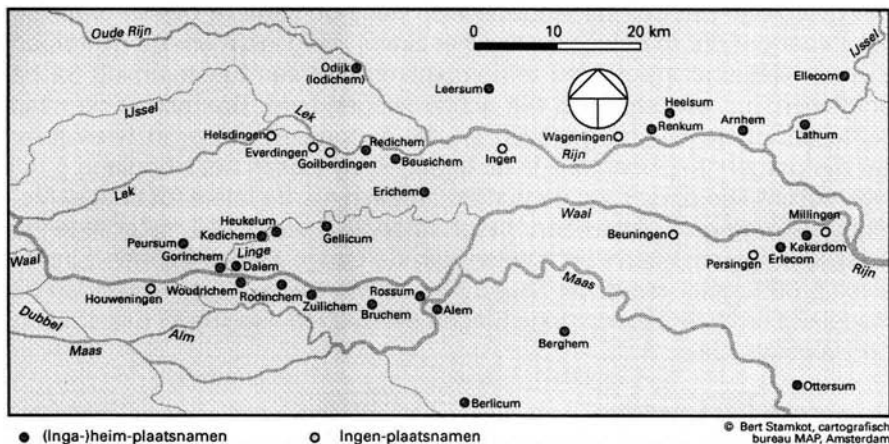
Met zo'n grote ontginning om handen of reeds te exploiteren, zal het lastiger zijn geworden om ook de landbouw op het Hoogland te blijven organiseren. Maar om dat te delegeren kan het zinvol zijn geacht om de overdracht van dit relatief kleine gebied te combineren met een toestemming tot het ontginnen van een stuk van het achtergelegen land. Daaraan is de naam Korte en Lange Slagen gegeven en dat suggereert dat er in twee fasen zal zijn ontgonnen. Nochtans is dit (rest)gebied tussen het Hoogland en de waarschijnlijk in oorsprong natuurlijke afbakening, de latere (bochtige) Mollenburgseweg en Bullekeslaan,⁷⁸ toch te ondiep, van 1.250 meter tegen de Arkelse ontginning aan (dàt zouden dan de Lange Slagen kunnen zijn), tot slechts 600 meter (de Korte Slagen) bij de Merwede. Samen vormden het Hoogland en de Korte en Lange Slagen een gebied van vrijwel dezelfde oppervlakte als Arkel.

De ontginning van Goro

Wanneer een stuk land ter exploitatie wordt uitgegeven, dan is het logisch dat er ook ergens een centrale hoeve of hof wordt ingericht. Bij een eerste initiatief (bijvoorbeeld vanuit een koninklijk goed) betrof dat de eerste kavels. Zowel naar de ontginning zuidwaarts (het Hoogland) als noordwaarts, was het Arkelse hof het uitgangspunt. Nu het zuidelijke gebied (het Hoogland met eventueel de Korte en Lange Slagen) op zichzelf kwam te staan, was het efficiënt om zo ver mogelijk van het Arkelse hof neer te strijken. Bij een nieuwe ontginning kan men dat ook zien als een vorm van loon naar

werken: de ontginner heeft zijn opdracht vervuld en mag zich op de laatste kavel (vrijelijk) vestigen.⁷⁹ In dit geval zal de laatste kavel van het Hoogland, het meest zuidelijke, nu het zuidwesten van de binnenstad van Gorinchem, die bijzondere hofstatus hebben gekregen (daarop wordt in de derde aflevering dieper in gegaan).

De vraag is of wij, net zoals met Poppo te Arkel, een naam kunnen verbinden aan het overgedragen Hoogland met de achtergelegen ontginning van Korte en Lange Slagen. De plaatsnaam Gorinchem geeft daartoe een indicatie: een mansnaam (gor-) met grammaticale uitgang (-inc), gekoppeld aan een hof (hem). Van Zomeren heeft in zijn in 1755 uitgegeven werk al eens gerefereerd aan een Goris, Georgius van Arkel,⁸⁰ maar deze naam is verder totaal onbekend.⁸¹ In 1937 vestigde genealoog De Groot de aandacht op twee 'nobiles' van Asperen, met de voornaam Gerung, die in de jaren 1076-1081 en 1134-1139 getuigden als leenman van de bisschop van Utrecht en *aan wien Gorinchem... haren naam zal hebben ontleend*.⁸² Zelf suggereerde ik al eens⁸³ om de plaatsnaam te verbinden met de door Blok genoemde heer van Goor, die in 1018 de functie van prefect over Teisterbant uit handen van de bisschop ontving.⁸⁴ Deze mogelijkheid is dus niet door Blok geopperd, zoals Waale schreef, maar kan volgens de laatste wel juist zijn.⁸⁵

Is een geschiedenis met Poppo te Arkel omstreeks het jaar 1000 en de heer van Goor rond 1020 te Gorinchem te relateren aan redelijk logisch te dateren ontginningen en nog net passend in het (westelijke) kader van Teisterbant (en de daaraan ontleende aartsdiakonaatsgrens); een probleem vormt dan nog wel de ouderdom van de plaatsnaam Gorinchem. Immers het namentype, de zogeheten 'inga-heim-formatie' was productief van de

5de tot de 10de eeuw en komt volgens Blok niet voor in gebieden die sinds omstreeks 1000 ontgonnen zijn.⁸⁶ Maar met de heer van Goor of Gerung van Asperen zijn we toch al in de 11de eeuw aangeland, toen deze plaatsnamen vrijwel niet meer ontstonden?⁸⁷ We moeten de eerste milleniumviering echter niet zien als een historische kluisdeur die in het tijdslot werd gegooid. De streekbewoners waren vertrouwd met het 'inga-heim-nametype', getuige de vele plaatsen in de directe omgeving. Er zal een zeker na-ijl-effect zijn geweest, getuige ook de in ieder geval na 1000 ontgonnen plaats Peursum aan de Giessen, getuige wellicht ook de naam Gorinchem zelf, want als dat is vernoemd naar de heer van Goor (verwijzend naar die plaats in Overijssel), dan was dat toch een afwijking van het patroon: het gebruik van mans- of voornamen. Of kan daaruit ook afgeleid worden dat de traditie van het inga-heim-nametype niet meer zo goed werd begrepen en op z'n retour was? De naam Gorinchem zou dan tijdens de introductie al een beetje anachronistisch zijn geweest!

Laten we - met alle slagen die we hiervoor om de arm moesten blijven houden - nu maar wel eens definitief afspreken dat we ons over andere naamsverklaringen, die verwijzen naar drassigheid (gorrig) of arme vissers (gorreken), nooit meer druk hoeven te maken, tenzij louter als een dankbare aanleiding voor Carnavalesk⁸⁸ feestgedruis!

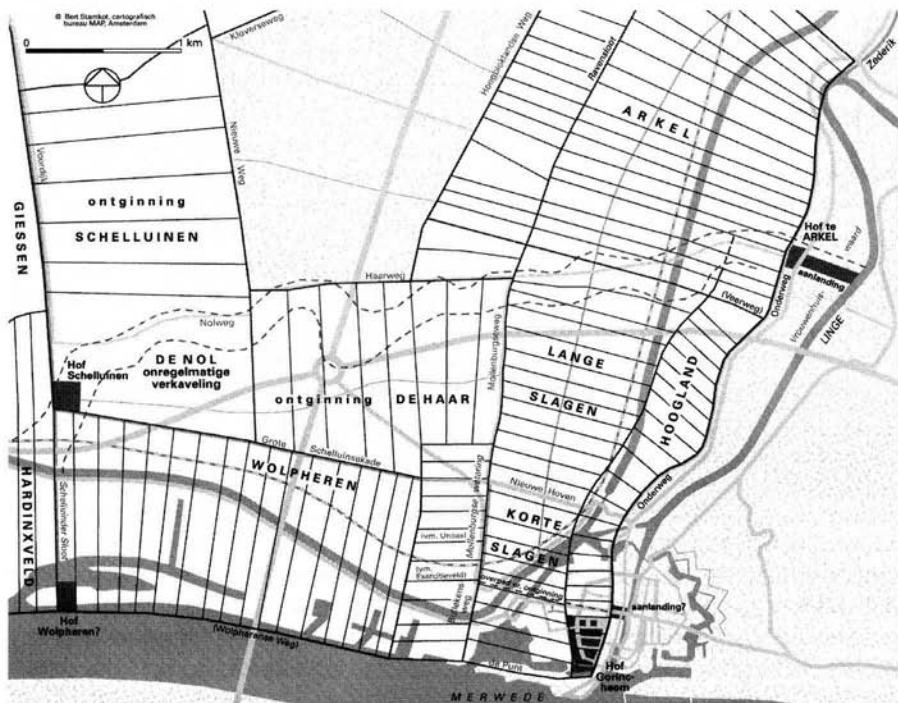
Wolpheren

Hebben we met ons betoog over de ontginningen zelfs het terrein van de latere binnenstad van Gorinchem weten te bereiken, een groot (westelijk) deel van wat de gemeente Gorinchem zou worden is nog buiten beeld gebleven. Dat gebied heeft dan ook een eigen (voor)geschiedenis. Wij doelen hier op het fenomeen 'Wolpheren'. Wat daaronder te verstaan? Meer dan een plaatsbepaling van een ontginning is het waarschijnlijk niet, volgens Heemskerk.⁸⁹ Als uitgangspunt lijkt me dat zeer terecht, er is immers geen concreet bewijs van het bestaan van een dorp of heerlijkheid van die naam?⁹⁰ Maar eigenwijs als ik ben, zal ik straks toch (weer⁹¹) meer betekenis aan Wolpheren toekennen.

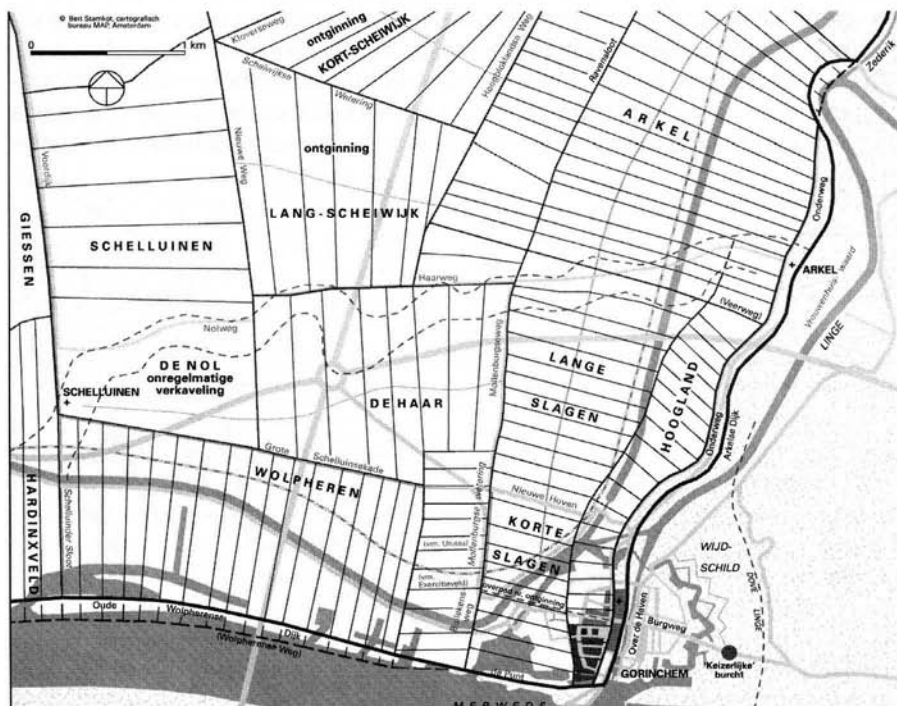
Een simpele blik op oudere topografische kaarten leert, dat Wolpheren als een aparte systematische ontginning moet zijn ontstaan. Met (een weg langs) de Merwede als basis groef men tot 1.000 meter⁹² landinwaarts evenwijdige sloten, welke tot aan de Grote Schelluinsekade zouden reiken. Er werd met de ontginning ongetwijfeld vanuit het westen gestart. Herinnerde hier - net zoals in Arkel - oorspronkelijk een poel aan de verlande Schelluinder(Linge)stroom? Later zou de voor de afwatering van de binnengebieden noodzakelijke Schelluinse Sloot hier de grens gaan vormen (tevens de westgrens van de Banne en gemeente Gorinchem). Zo er een Wolpherens hof is geweest, moet dit zo westelijk mogelijk zijn gesitueerd geweest. Het

paar kavels voortgezet, voorbij de Wolpherense achtergrens, maar bleek er - op dat moment althans - geen noodzaak meer om nog verder de wildernis te bewerken.

Exit Wolpheren

werd om het in cultuur gebrachte achterland tegen het water te beschermen door het opwerpen van een kade, rees de vraag waar zo'n dijkje moest komen te lopen. Bij Arkel was dat eind 13de eeuw geen probleem, waar er tussen de Onderweg en de Linge voldoende ruimte was om een dijk op te werpen. Door dat evenwijdig aan de Onderweg te doen (maar wel op enige afstand waardoor enkele huizen en wat grond nog binnendijs kon worden getrokken) was het gemakkelijk grond voor het dijklichaam aan te voeren. Wilde men echter het areaal van Wolpheren zoveel mogelijk handhaven, dan moest de dijk - naar het mij toeschijnt - achter de ontginningsbasis met de boerderijen worden gelegd. En werd de bewoning hier dus opgegeven. In de 16de eeuw zou zo iets nog eens noodzakelijk zijn en werd de Nieuwe Wolpherensedijk een flink eind landinwaarts gelegd en ging het buitendijkse gebied Avelingen heten.

Wanneer kan de 'liquidatie' van Wolpheren hebben plaatsgevonden? Het lijkt reëel om dat kort voor of rond 1200 te dateren. Volgens de Gorcumse kronieken⁹⁹ hangt de opkomst van Gorinchem samen met het afbreken van het *dorp* en *heerlicheyt* Wolpheren in 1212 of 1222. Ook de kerkgoederen werden overgebracht naar de Gorcumse kerk, die overigens pas in 1263

zou zijn ingewijd.¹⁰⁰ Daarmee is voor het eerst ook een duidelijke relatie gelegd tussen Wolpheren en Gorinchem, die zou samenhangen met de persoon van de graaf van Bentheim.

Maar er was ook een relatie met Schelluinen. De naam van dat dorp is afgeleid van Asjkelon, de havenstad van Jeruzalem,¹⁰¹ en is overduidelijk geïnspireerd door de kruisvaarders. Wanneer in 1220 Diederik van Altena een hoeve te Wolpheren en het patronaatsrecht van de Sint-Nicolaaskerk te Schelluinen aan de kersverse ballie van de ridders van de Duitse Orde ter plaatse schenkt, dan is er tevens sprake van de eerste vermelding van 'Scalun' en 'Wolfar'.¹⁰² Het lijkt mij te kort dag om het beleg van het Egyptische Damiate en de rol van Asjkelon daarbij in 1218 direct aan Schelluinen te koppelen.¹⁰³ Jawel, het nieuws over die slag kon best binnen één of anderhalf jaar tot deze streken doordringen en tot modegevoelige¹⁰⁴ naamgeving verleiden, maar er was blijkbaar al een kerk en dus een dorp Schelluinen. De naam kan evengoed eerder zijn vergeven, omdat Asjkelon al langer spraakmakend was. Zo werd het in 1099 en 1153 door de kruisvaarders veroverd, waarna verlies aan Saladin (1187) en herovering in 1192 volgden. Het eerste jaartal lijkt mij nog iets te vroeg voor ontginning en vernoeming. 1153 zou zeker wel een jaar kunnen zijn geweest, waarbij de ontginning van Schelluinen ter hand werd genomen en met een romantische¹⁰⁵ naam werd getooid. Het laatste jaartal kan worden verbonden met de bouw van het kerkje, omdat daarvoor ook nog tufsteen als bouw materiaal is aangewend.¹⁰⁶

Tegenover het verlies van Wolpheren en het vertrekken van de bewoners van de ontginningsbasis aldaar naar Gorinchem en Schelluinen, stond al de nodige landwinst van de ontginning van het gebied tussen de Grote Schelluinsekade en de Haarweg als opstrek nog van Wolpheren en een opstrek van Arkel van de Ravensloot tot aan de Hoogbloklandse Weg. Beide gebieden zullen nog in de 12de eeuw zijn gecultiveerd. Doordat er ook vanuit Hoornaar en Hoogblokland (Het Oudland) was ontgonnen bleef er een restgebied over dat onder de naam Scheiwijk bekend werd en dat uiterlijk in de 13de eeuw is ontgonnen. Dan is alles ook onder het bestuur van de heren van Arkel gekomen en is het ook logisch dat de westelijke aartsdiakonaatsgrens, de Schelluinersloot, kwam samen te vallen met de westgrens van het Land van Arkel.

Samenvatting

De vroegste geschiedenis van Gorinchem kan niet worden begrepen zonder de betekenis van het graafschap Teisterbant en het dorp Arkel erbij te betrekken. Teisterbant groeide westwaarts met 'eng'-dorpen langs de rivieren, tot aan Kedichem, Heukelum en Leuven, vervolgens vond ook uitbreiding van het landbouwareaal plaats door middel van 'kromakkers'.

De invloed van de bisschop van Utrecht werd in Teisterbant steeds groter. Dit blijkt onder meer uit de schenking van het 'koningsgoed' Arkel door

Poppo in 999. Op dat moment was er reeds een nederzetting en een strook land, het Hoogland, dat met de Onderweg (tussen Arkel en de Merwede) als ontginningsbasis wellicht nog als kromakkers werd geëxploiteerd. Tevens zal er toen met de ontginning Arkel een start zijn gemaakt, waardoor het nodig werd om het Hoogland met de daarachter gelegen Korte en Lange Slagen vanuit een andere centrale hoeve te beheren en te ontginnen. Dit zou dan omstreeks 1020 de basis hebben kunnen vormen voor Gorinchem. Het is verleidelijk om de heer van Goor (prefect van Teisterbant) met deze plaatsnaam (van een overigens dan al verouderd namentype) te associëren.

In andere vorm, als het aartsdiakonaat Tiel, heeft het gebied van Teisterbant (met Arkel en Gorinchem) kerkbestuurlijke betekenis gehouden, maar het bisschoppelijk wereldlijke bestuur viel medio 11de eeuw hier snel uiteen, waardoor het westelijke gedeelte van het voormalige graafschap Teisterbant onder Hollandse invloed kwam en lokale heren steeds meer zeggenschap kregen. In deze tijd zal Wolpheren zijn ontgonnen, maar vanwege de toenemende omvang van de rivier de Merwede kwam door dijk aanleg de ontginningsbasis met hoeven langs de Merwede te vervallen, hetgeen de groei van Schelluinen en Gorinchem rond 1200 zal hebben bevorderd.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

D.P. Blok, *Teisterbant*. Amsterdam, 1963 (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), afd. Letterkunde, Nieuwe reeks, deel 26, nr. 12)

--, *De Franken in Nederland*. Bussum, 1974(2) (Grote Fibula Serie)

--, *Over de voorgeschiedenis van de grens tussen Hollands en Gelders*. In: A. Key en D.P. Blok, *Taalgrensproblemen in het rivierengebied, Historische aspecten en mogelijke consequenties voor het vreemde talen onderwijs*. Amsterdam, 1975, p. 15-23 (Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie van de KNAW 47)

--, *De Frankische periode tot 880*. In: (Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden ((N)AGN) 1 (1981), p. 288-304

H. Bruch, *Dirck Franckensz. Pauw (Theodericus Pauli), Kronijcke des Lants van Arckel ende der Stede van Gorcum*. Amsterdam, 1931 (diss.)

A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek*. Hilversum, 1993 (diss.)

Aart Bijl, *Vuren een 'ärrem land'? Elf eeuwen geschiedenis van een dorp aan de Waal*. Vuren, 1990

W.A. van der Donk, 'Gorcum, Teisterband en St. Maarten', *Lezing, gehouden op 25 januari 1961, voor de Historische Vereniging 'Oud Gorcum', door [...] uit Amsterdam*. In: *Oud Gorcum Varia* (OGV) (1961), p. 23-24

H.A. van Goch, *Van Arkel's oude veste, Geschied- en oudheidkundige aantekeningen betreffende de stad Gorinchem en hare voornaamste gebouwen en instellingen*. Gorinchem, 1973 (Facsimile-uitgave)

F.V. Goethals, *Histoire Généalogique de la maison, de Hornes, Extraite du Dictionnaire Généalogique et Héraldique des Familles Nobles du Royaume de Belgique*. Bruxelles, 1848

Catharina L. van Groningen, *De Alblasserwaard*. Zwolle, 1992(2) (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst)

B.J. de Groot, *Bezittingen van Gorcumse kloosters onder Heukelum*. In: OGV 39 (1997), p. 207-214

H.L. de Groot, *Van strijdhamer tot bisschopsstaf (de vroegste geschiedenis tot circa 925)*. In: A. Pietersma (eindred.), 'Een paradijs vol weelde', *Geschiedenis van de stad Utrecht*. Utrecht, (2000), p. 11-43

J. de Groot, *Hoe kwam Gorinchem aan het geslacht van Arkel?* In: *De Nederlandsche Leeuw*, jrg. 55, no. 10 (okt. 1937), k. 345-350

H. Halbertsma, *Frieslands oudheid, Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang*. Utrecht, 2000

Elizabeth den Hartog, *De oudste kerken van Holland, Van kerstening tot 1300*. Utrecht, 2002

J. Heemskerk, *Geschiedkundige notities betreffende Gorinchem en het Land van Arkel Beneden de Zouwe*. Delft, 1966 (scriptie)

P.A. Henderikx, *De beneden-delta van Rijn en Maas, Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*. Hilversum, 1987 (Hollandse Studiën 19)

[H. van Hoogdalem], *Arkel's verleden*. [Arkel, 1963]

--, *Waar woonden de 'lieden' van Benthem? In of bij Gorinchem?* In: *Holland*, jrg. 4, nr. 6 (dec. 1972), p. 295-299

--, *Waar woonden de 'lieden' van Benthem, in of bij Gorinchem?* In: *Hendrik van Hoogdalem 1898-1970, een veelzijdig Gorcummer*. Gorinchem, 1995 (Historische Reeks Oud-Gorcum 9), p. 25-43

Peter von Hout, *Afgraving Arkel*. In: *Scriptum Caspingium*, jrg. 6 (1976), nr. 2, p. 5-6 en jg. 7 (1977), nr. 1, p. 7

H.P.H. Jansen, *Holland, Zeeland en het Sticht 1100-1433*. In: (N)AGN 2 (1982), p. 282-323

Wilhelm Janssen, *De geschiedenis van Gelre tot het Tractaat van Venlo in 1543 - een overzicht*. In: *Het hertogdom Gelre, Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*. Utrecht, 2003, p. 18-32

Ruth de Jong, *Interview met drs. H.M. den Uyl*. In: OGV 50 (2001), p. 97-109

Abraham Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel, ende jaarbeschrijving der stad Gorinchem*. Gorinchem, 1656

A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I. eind van de 7e eeuw tot 1222*. 's-Gravenhage, 1970

K.N. Korteweg, *De heerlijkheid Altena en de veer- en vischrechten op het boven einde der Merwede*. Purmerend, 1937 (diss.)

H. van der Linden, *De Cope, Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*. Assen, 1956 (diss.)

C.A.A. Linssen, *Lotharingen 880-1106*. In: (N)AGN 1 (1981), p. 305-353

L. Milis, *Kerstening en kerkelijke instellingen tot circa 1070*. In: (N)AGN 1 (1981), p. 266-285

H.F. van Peer, *Sterke Gorcumse verhalen*. Goudriaan, 1975(2)

G. Pleijter en J.A.J. Vervloet, *Kromakkers en bolliggende percelen, Enige opmerkingen over opbouw en ouderdom van een aantal akkermaten bij Tull (prov. Utrecht)*. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift (HGT)*, jrg. 4 (1986), nr. 1, p. 13-21

Leendert J. Pons, *De Alblasserwaard, de oorspronkelijke dijken en hoofdlijnen van de landinrichting*. Z.pl., 2003 (ongepubl.)

R. Post, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden. Deel I De Middeleeuwen*. 's-Gravenhage, 1959

L.R.J. ridder van Rappard, *Een contra-memorie bij wijze van boekrecensie over de 'Geschiedenis van de Stad Gorinchem' door B. Stamkot* (uitgave van de Stichting Merewade). Gorinchem, 1983

Guido Rotthoff, *Studien zur Geschichte des Reichsguts in Niederlothringen und Friesland während der sächsisch-salischen Kaiserzeit*. Bonn, 1953

Hans van Rij (vertaling en inleiding), *Alpertus van Metz, Gebeurtenissen van deze tijd, Een fragment over bisschop Diederik I van Metz en De mirakelen van de heilige Walburg in Tiel*. Hilversum, 1999(2) (Middeleeuwse studies en bronnen 66)

H. Sarfatij, *Friezen - Romeinen - Cananefaten*, afl. 3. In: *Holland*, jrg. 3, nr. 6 (dec. 1971), p. 153-179

H. Schoorl, *Het duinlandschap*. In: S. Barends, e.a. (red.), *Het Nederlandse landschap, Een historisch-geografische benadering*. Utrecht, 1995(6), p. 77-87

Ulrike Spengler-Reffgen, *Kapittels in het hertogdom Gelre*. In: *Het hertogdom Gelre, Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*. Utrecht, 2003, p. 347-355

Bert Stamkot, *Geschiedenis van de stad Gorinchem*. Gorinchem, 1982 (Merewade 5)

Bert Stamkot, 'En Gorcum rijst van ver' (deel VI) [Castra Herculis]. In: *Kompas Aktief*, 21 juli 1992, p. 16

Tielse kroniek, *De [--] Een geschiedenis van de Lage Landen van de Volksverhuizingen tot het midden van de vijftiende eeuw, met een vervolg over de jaren 1552-1566*. Amsterdam, 1983

J.A.J. Vervloet, *Kromakker: een bijzondere, middeleeuwse kavelvorm*. In: Sonja Barends, e.a. (red.), *Over hagelkruisen, banpalen en pestbosjes, historische landschapselementen in Nederland*. Utrecht, 1993, p. 23

H. Voogd, *Romeinse wegen door Brabant naar Utrecht*. In: *OGV* (1963), p. 10-13 en *Het Land van Heusden en Altena in de Merovingische en Karolingische tijd*. In: idem, p. 62-63

M.J. Waale, *De geschiedenis van Gorinchem tot ca. 1250*. In: OGV, nr. 33 (1995), p. 67-81

Cornelis van Zomeren, *Beschryvinge der stadt Gorinchem, en landen van Arkel,...* Gorinchem, 1755

H.J. Zuidervaart, *Het Duitse Huis te Schelluinen, De opkomst en ondergang van een commanderie van de ridderlijke Duitse Orde*. Schelluinen, 1988

W. van Zijderveld, *Het oudste Lexmond*. In: HGT, jrg. 15 (1997), nr. 2, p. 51-59

Noten

- 1 Waale, p. 73-77
- 2 Henderikx, p. 26, noot 45
- 3 Blok (1963), p. 5
- 4 De Groot (2000), p. 25
- 5 Blok (1963), p. 27
- 6 Henderikx, p. 91 onder verwijzing naar Tacitus, *Historiae* V, 20-21
- 7 Halbertsma, p. 110
- 8 Een associatie van Wada met Wageningen is dan ook onjuist
- 9 Blok (1981), p. 301
- 10 Henderikx, p. 84
- 11 Blok (1963), p. 27
- 12 Post, p. 38
- 13 Halbertsma, p. 198
- 14 Blok (1963), p. 23
- 15 Linssen, p. 311
- 16 Blok (1963), p. 23
- 17 Idem, p. 24-25
- 18 Idem, p. 25
- 19 Blok (1975), p. 16
- 20 Bijl, p. 16
- 21 Henderikx, p. 88. De naam zou dan niet zijn afgeleid van het nabije slot Loevestein, dat eerst door Dirk Loef van Horne omstreeks 1360 is gesticht. Het is overigens opvallend dat Bijl in zijn boek over Vuren geen aandacht besteedt aan het oudere Leuven
- 22 Idem, p. 92
- 23 Blok (1975), p. 17: de (Brabantse) bloknaam 'akker' wordt (in de Bommelerwaard) als iets jonger beschouwd dan 'eng'
- 24 Pleijter, p. 21
- 25 Idem, p. 14
- 26 Idem, p. 18-19; kunnen de oudste 'engen' nog uit de Merovingische tijd dateren, het is onjuist om de engen in het Land van Heusden en Altena 'met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid' uit de 5de eeuw te laten stammen en de 'gebogen perceelsvormen', kromakkers dus, tot louter Karolingisch te rekenen, zoals Voogd (1963), p. 62-63 deed
- 27 Vervloet, p. 23

- 28 De Groot (1997), p. 207 en 214; De Jong, afb. p. 104
- 29 Linssen, p. 340
- 30 Milis, p. 278
- 31 Korteweg, p. 2
- 32 Van Rij, p. 15
- 33 Blok (1963), p. 21; Henderikx, p. 113
- 34 Van der Donk, p. 23
- 35 Van der Linden, p. 5 6: bij Mijdsrecht bijvoorbeeld in 1085
- 36 Linssen, p. 337
- 37 Idem, p. 342-344
- 38 Idem, p. 345
- 39 Waale, p. 73, in de onder noot 30 aangehaalde bronnen wordt Teisterbant niet expliciet genoemd
- 40 Idem, p. 73-74, onder onjuiste verwijzing in noot 31 naar: (N)AGN 2, p. 282
- 41 Janssen, p. 19
- 42 Post, p. 78; Spengler, p. 349
- 43 Jansen, p. 285
- 44 Idem, p. 286-287
- 45 Hierover: Marijke Gijswijt-Hofstra, *Wijkplaatsen voor vervolgd, Asielverlening in Culemborg, Vianen, Buren, Leerdam en IJsselstein van de 16de tot eind 18de eeuw*. Dieren, 1984
- 46 Koch, nr. 64, p. 118-119, de schenking werd op 3 sep. 1002 herhaald, zie: idem, nr. 66, p. 121-122
- 47 Henderikx, p. 119, noot 26 onder verwijzing naar Blok, De Franken, 1968(1), p. 86
- 48 Blok (1974), p. 84; deze wijziging is Henderikx kennelijk ontgaan
- 49 Halbertsma, p. 115
- 50 Bruch, p. 7 en 9-10; Van Peer, p. 14 en 16
- 51 Van Hoogdalem (1963), ongepag.; Van Rappard, p. 5
- 52 Rotthoff, p. 35
- 53 Van Goch, p. 3
- 54 Von Hout, p. 5-6
- 55 Sarfatij, p. 166; Stamkot (1982), p. 4
- 56 Voogd, p. 13; hij stelt wel 'uitdrukkelijk' dat er met hypothesen moet worden gewerkt, 'zolang grote gedeelten van de wegen nog niet intensief zijn onderzocht'. Er is voor de goede orde in deze streken nog geen millimeter weg gevonden, laat staan onderzocht!
- 57 Van Rappard, p. 6
- 58 Goethals, p. 104
- 59 Stamkot (1992), p. 16
- 60 Op het belang van zo'n poel ben ik gewezen door Buitelaar, p. 104
- 61 Kemp, p. 37-38
- 62 Van der Linden, p. 80
- 63 Henderikx, p. 52: Badorf-aardewerk was in gebruik van de 8ste tot het begin van de 10de eeuw
- 64 Wel iets ten noordoosten het (sinds 1855 bij de gemeente Arkel gevoegde) Rietveld
- 65 Idem, p. 58
- 66 Idem, p. 25 en 28
- 67 Idem, p. 25 en noot 41

- 68 Schoorl, p. 79
- 69 Van der Linden, p. 269 en 278
- 70 Van Hoogdalem (1995), p. 38
- 71 Opgenomen in Henderikx, p. 25, afb. 7
- 72 Pleijter, p. 21
- 73 Van der Linden, p. 23
- 74 Heemskerk, p. 17
- 75 Waale, p. 72 veronderstelt een eerste ontginning van 1.000 meter diep tot aan de Schotdeurense Vliet (waarna een opstrek tot aan de latere Hoogbloklandseweg volgde). De Schotdeurense Vliet is echter veel later gegraven, als afwatering voor de polder Nieuwland in de Vijfheerenlanden en heette daarom ook wel Nulandse Vliet. Later werd de vliet geschikt gemaakt voor de trekschuit. Hierover: A.J. Busch, *De trekvaart tussen Gorcum en Vianen*. In: *Onze Streek-historie* 3 (1973), p. 5-19
- 76 Van Zijderveld, p. 51-52
- 77 Zie de topografische kaart opgenomen in: Henderikx, p. 17, afb. 2
- 78 Door Heemskerk, p. 18 abusievelijk Molenbergse wetering genoemd. Misschien dat de Bullekenslaan de naam van het watertje in zich bergt (vergelijk de Bullewijk bij Amsterdam)
- 79 Bij latere, en vaker door eenvoudiger particulieren uitgevoerde, systematische ontginningen, zoals de 'cope', werd één kavel gereserveerd voor de kerk en/of het gerecht. Dit was bijvoorbeeld het geval in Hei- en Boeicop. Van der Linden, p. 25-26
- 80 Van Zomeren, p. 6
- 81 Stamkot (1982), p. 7
- 82 De Groot (1937), k. 347 met bronvermelding; aangehaald door Van Hoogdalem (1972), p. 295 en (1995), p. 30
- 83 Stamkot (1982), p. 7
- 84 Blok (1963), p. 23; In de Tielse Kroniek (p. 48) wordt de heer van Goor de zevende vrije vazal en leenman van de kerk van Utrecht genoemd. Hij wordt banierdrager van bisschop Adelbold genoemd en houdt van hem o.m. het Land van Ameide in leen
- 85 Waale, p. 72
- 86 Blok (1974), p. 121-122
- 87 Stamkot (1982), p. 7
- 88 De inwoners van Gorinchem heten tijdens carnaval 'gorrekes'
- 89 Heemskerk, p. 10
- 90 Van Hoogdalem (1995), p. 29; Waale, p. 71
- 91 Stamkot (1982), p. 7-8
- 92 En niet circa 720 meter, zoals Pons, p. 6 veronderstelt
- 93 Den Hartog, p. 61
- 94 Van Hoogdalem (1995), p. 29 wees hierop (zijn artikel dateert uit 1970) en geeft als locatie: 'de Gildenweg nabij de Christelijke Technische School'. Zijn melding van 'een brede vliet' is echter onjuist en kan verwarring scheppen met de aldaar gelegen singel. Exacter is het om te wijzen op de bomenrij tussen de flats aan de Wijnkoperstraat en de singel tegenover de Martinuskerk. De bomen dateren nog van voor de aanleg van de Gildewijk en markeren de oorspronkelijke scheiding van ontginningsrichtingen. Het is dan ook uitermate belangrijk om dit landschapselement te behouden, waar dat vanuit de huidige context niet meer begrepen kan worden!
- 95 Van der Linden, p. 25-35, waaronder de situatie te Hei- en Boeicop
- 96 Dat is meer dan Waale, p. 71 voor mogelijk houdt: slechts... een enkele hoeve
- 97 Pons, p. 11 geeft het voorbeeld van Zevenhoven (later onderdeel van Bleskensgraaf) dat met zeven hoeven al voorzien zou zijn geweest van een kerk

- 98 Van Hoogdalem (1995), p. 29-30; Waale, p. 71
- 99 Bruch, p. 18
- 100 Emck, p. 10
- 101 Zuidervaart, p. 8
- 102 Koch, nr. 409, p. 595-596
- 103 Zuidervaart, p. 7-8
- 104 Vergelijk Bulgarij onder Vianen en de Peulen te Hardinxveld, welke laatste naam zou zijn afgeleid van Apulië (Pons, p. 6, noot 12)
- 105 Naast exotische namen, werden ontginningen ook nogal eens getooid met namen als (in de Alblasserwaard) Wijngaarden of Blommendaal
- 106 Van Groningen, p. 177 dateert het gebouw hier op 1220, maar dat was dus de eerste vermelding van het kerkje

TIJL UILENSPIEGEL EN DE MARTELAREN VAN GORCUM

A.J. Busch

Portret van Charles de Coster

Van de Belgische Franstalige auteur Charles de Coster verscheen in 1867 een merkwaardig boekwerk met de titel: *'La légende et les aventures héroïques, joyeuses et glorieuses d'Uilenspiegel et de Lamme Goedzak au pays de Flandres et ailleurs'*. Het was een fraaie uitgave, opgeluisterd met 32 etsen van talentvolle kunstenaars. In 1896 bezorgde een Gentse uitgever een Nederlandse vertaling van deze opmerkelijk roman onder de letterlijk vertaalde titel: *'De legende en de heldhaftige, vroolijke en roemrijke daden van Uilenspiegel en Lamme Goedzak in Vlaanderenland en elders'*. Evenals de Franse uitgave beleefde dit boek verscheidene herdrukken, waarvan de tweede Nederlandse druk in 1914 het licht zag.

Was Tijl Uilenspiegel oorspronkelijk een Middeleeuwse schavuit en grappenmaker van Duitse origine, in de roman van De Coster is hij de hoofdpersoon tijdens de Spaanse overheersing en afkomstig uit Damme in de Zuidelijke Nederlanden. Nadat Tijs vader als ketter is veroordeeld tot de brandstapel, trekt onze held, samen met zijn vriendin Nele en zijn vriend Lamme Goedzak, erop uit en sluit zich aan bij de geuzen in hun strijd tegen de Spanjaarden. Hij is deelnemer aan de onlusten in de eerste helft van de Tachtigjarige Oorlog. In De Costers versie is Tijl een volksheld, een voorvechter van de onafhankelijkheid der Lage Landen tegen de landsheer koning Philips II.

De auteur blijkt goed bekend te zijn met die periode uit de geschiedenis, waarin hij Tijl Uilenspiegel en zijn maat een rol toedicht. Bij een ontmoeting in Gent met Lamoraal graaf van Egmond laat de romancier Uilenspiegel tegen de edelman zeggen: *'Heere, gedenk toch dat gij thans goed op uw peerd danst en dat uw hoofd ook zeer goed op uwe schouderen danst; maar de koning wil, naar men zegt, dien schoonen dans onderbreken, Uw lijf laten, maar uw hoofd nemen om het zoo verre van hier te doen dansen dat gij het nimmermeer krijgen kunt.'* Anders gezegd: op bevel van koning Philips II zult u worden onthoofd. Bekend zijnde met de loop der geschiedenis is zo'n voorspelling natuurlijk niet zo moeilijk, want zijn hoofd zou kort daarna inderdaad rollen.

Dat gebeurde op 5 juni 1568 in Brussel. Uilenspiegel was getuige van de terechtstelling van deze graaf van Egmond en van Philips graaf van Hoorne, waarvan De Coster als volgt verslag doet: *'Op een zoeten en helderen Juidag werd te Brussel, op de Groote Markt, vóór het Stadhuis, een schavot opgericht dat met zwart laken behangen was en nevens hetwelk twee hoge palen stonden, met ijzeren pinnen. Op het schavot waren twee zwarte kussens en eene kleine tafel, op dewelke een zilveren kruisbeeld stond. En op dit schavot stierven, door het zweerd, de edele heeren van Egmond en van Hoorne.*

En de koning erfde.

En de gezant van koning Frans I, over Egmond sprekend, zeide:

- Ik heb daar het hoofd zien vallen van hem, die Frankrijk tweemaal dede beven.

En de hoofden der graven wierden op de ijzeren pinnen gestoken.'

Bij het Friese dorpje Jemmingen aan de Eems versloegen de Spaanse troepen op 21 juli 1568 het huurleger van Lodewijk van Nassau, een broer van Willem van Oranje. Door deze nederlaag was de kans op onmiddellijk succes van de opstand tegen Spanje verkeken. De Coster beschrijft het aldus: *'Onder de gele en roode vendels van Alva, den bloedigen hertog, stapten zes en twintigduizend vijfhonderd man, vergezeld van zeventien stukken veldgeschut en negen zware kanonnen.*

Maar de zwijger moest in dien oorlog geenerlei voordeel behalen, want Alva weigerde gedurig te vechten.

En zijn broeder Lodewijk, die reeds vele steden gewonnen en vele booten op den Rijn gekaapt had, verloor bij Jemmingen, in Friesland, tegen den zoon des hertogs, zestien kanonnen, vijftien honderd peerden en twintig vendels, door de schuld der lafhartige huurknechten, die geld vroegen als er te vechten was.

En door puinhoopen, bloed en tranen zocht Uilenspiegel te vergeefs de redding van den vaderlandschen bodem.

En, heel de Nederlanden door, hingen onthalsden, verbrandden de beulen de onschuldige slachtofferen.

En de koning erfde.'

De bezittingen van de omgebrachte personen waren voor de koning; hoe meer bloed er vloede, des te beter koning Philips II er financieel van werd. Geen episode uit de vaderlandse geschiedenis wordt door De Coster in zijn roman zo uitvoerig behandeld als de inneming van Gorinchem door de watergeuzen op 27 juni 1572 en het droeve lot van de geestelijken, die op 9 juli in Den Briel ter dood werden gebracht. Er wordt een heel hoofdstuk aan gewijd, waarin aan Uilenspiegel en zijn vriend een prominente rol wordt toebedeeld. Breedvoerig beschrijft de auteur de gebeurtenissen op zijn eigen doldwaze wijze, dit in tegenstelling tot de ernst van de feiten, want het betreft immers wel een zwarte bladzijde uit de vaderlandse geschiedenis.

Naar aanleiding van de heiligverklaring van de Martelaren van Gorcum in 1867 maakte de Italiaanse schilder Cesare Fracassini (1838-1868) een schilderij van de terechtstelling in de turfschuur bij Den Briel. Dit schilderij van grote afmetingen hangt in het Vaticaanse Museum. De geknielde pater Franciscaan voor Lumey zal Nicolaes Pieck zijn. Hoewel hij hemels kijkt, moet hij in doodsnoed hebben verkeerd. Het schilderij toont de martelaren in hun pijn, maar in werkelijkheid waren ze van hun kleding ontdaan.

verslag van de gebeurtenissen door Willem van Est, dat al veel eerder in het Latijn en Nederlands was verschenen. Daarin staat o.a. beschreven dat toen Lumey hoorde dat de gevangenen in Den Briel waren aangekomen, hij spoorslags naar hen toe ging: *'De là a grand peine vestu, il monte à cheval, accompagné de quelque peu de gens de cheval & de pied armez, & en*

Toch zijn er herkenbare feiten in het verhaal te bespeuren. Ook al kloppen er veel details, van een historische kroniek is geen sprake.

Het is niet zeker van welke bron De Coster voor dit hoofdstuk gebruik heeft gemaakt. In de tijd dat de schrijver met zijn geesteskind bezig was, verscheen heel wat literatuur over de gebeurtenissen in Gorinchem en Den Briel in verband met de heiligverklaring van de martelaren op 29 juni 1867. Daaronder waren ook Frans-talige geschriften, dus in de taal waarvan De Coster zich bediende. Zodoende kon de romanschrijver over heel wat informatie beschikken. Misschien raadpleegde hij ook het in 1668 in Leuven verschenen Franse

haste il vint au lieu où estoient les prisonniers.’ De Nederlandse uitgave van 1604 geeft deze passage aldus weer: ‘*Van daer is hy nauwelijcks wel ghecleedt te peerde gheseten ende met grooter neerstigheydt ghereden ter plaetsen daer de ghevanghenen waren, hebbende by hem eenighe soldaten te peerde ende te voete.*’ Dit gedeelte luidt in de vertaalde roman: ‘*Zoodra hij de miede ontving, sprong hij te peerd en, nauwelijcks gekleed en vergezelschap door eenige gewapende ruiters en voetknechten, kwam hij aan de boot.*’

Op 30 juni 1572 vond op de Grote Markt in Gorinchem de executie door op-hanging plaats van een tweetal stadgenoten die zich vijandig over de nieuwe orde hadden uitgelaten: Dirck Bommer en Aernout de Coninck. Twee tijdgenoten, die ten nauwste bij de gevangen geestelijken in de Blauwe Toren waren betrokken en de gebeurtenissen op schrift stelden, maakten hiervan melding. Het zijn de reeds genoemde Willem van Est en de kanunnik Pontus de Huyter alias Heuterus. Van Est noemt nog een niet met name genoemde zoon van Dirck Bommer die die gang naar de galg moest maken. Latere auteurs gaven die zoon de naam Dirck, maar of die werkelijk zo heette, is onzeker. Die zoon werd op weg naar de strop door een meisje ten huwelijk gevraagd. Volgens een oud recht kreeg een ter dood veroordeelde dan clementie, wat ook het geval was bij Bommer jr. De bekende historicus Robert Fruin haalt het aan in zijn artikel over de Martelaren van Gorcum, dat in 1865 het licht zag. Ook latere publicisten over dat onderwerp, zoals H. Meuffels (1909) en D. de Lange (1954), halen de redding van Dirck Dircksz. Bommer aan, maar andere auteurs van naam, onder wie J.A.F. Kronenburg (1917), zwijgen erover. Hoe het ook zij, later maken de archieven wel melding van een in Gorinchem woonachtige zoon van de onthalsde Dirck Bommer.¹

De Coster grijpt de in Gorinchem plaatsgevonden terechtstelling aan, maar verplaatst die naar Den Briel. Tijl Uilenspiegel neemt daar de plaats in van Bommer jr. die op weg naar het schavot ten huwelijk wordt gevraagd door zijn liefje Nele en daardoor de dodelijke dans ontspringt.

Maar dan valt De Coster door de mand. Als zuiderling laat hij het huwelijk van Uilenspiegel en zijn bruid bevestigen door een priester en daarvan kon natuurlijk geen sprake zijn in Den Briel, het bolwerk van de anti-clericale geuzen bij uitstek.

In 1978 verscheen bij Het Spectrum B.V. een nieuwe vertaling van De Costers roman. Het valt te betwijfelen of de originele Franse uitgave werkelijk is vertaald. Het lijkt niet meer dan de in een eenvoudiger en moderner jasje gestoken Nederlandse uitgave van R. Delbecq van 1896, of van een latere editie. Vergelijk de eerste twee zinnen van het hoofdstuk over de martelaren van Gorcum die ongeveer gelijkluidend zijn aan die van het weer te geven hoofdstuk van de oorspronkelijke vertaling: ‘*In die tijd namen de Geuzen, bij*

wie Lamme en Uilenspiegel waren, Gorkum. Zij werden aangevoerd door kapitein Marinus.' Delbecq's versie luidde: *'Te dien tijde namen de Geuzen, onder dewelke Lamme en Uilenspiegel waren, het stedeke Gorcum. En zij waren aangevoerd door kapitein Marinus ...'*

De titel van het in 1978 gepubliceerde boek is kortweg: 'Tijl Uilenspiegel'. Deze uitgave beleefde verscheidene herdrukken. Elsbeth Etty roemde het boek in het NRC-Handelsblad van april 2000 als *'het boek dat de overgeleverde schelmenverhalen van het geknechte maar niet te bedwingen lagere volk vertelt, de roman die het begin van natievorming in de Lage Landen beschrijft en de opstandige geest van de geuzen ademt, het epos van het verzet tegen de Spaanse tirannie, een ontroerende liefdesgeschiedenis en per saldo het misschien wel meest 'Nederlandse' boek ooit geschreven.'*

Was het werk van Charles de Coster niet bestemd voor kinderen, de uitgave van 1978, uitgekomen bij Het Spectrum als nr. 8 in de serie Beroemde Avonturen, is daarentegen wel bedoeld voor de jeugd. Wie echter het ware verhaal van de Martelaren van Gorcum wil lezen, doet er goed aan de pocket 'De Martelaren van Gorcum' door Daniël de Lange ter hand te nemen. Dit pocketboek, verschenen in 1954 bij Het Spectrum als nr. 6 van de Zonnewijzer-serie, is overigens niet meer in de handel. Wel verkrijgbaar bij de VVV-Gorinchem is de beknopte brochure 'De Martelaren van Gorcum' door schrijver dezes.

Hier volgt de tekst van hoofdstuk VIII van het vierde boek van de roman van Charles de Coster volgens de in 1896 in Gent uitgegeven vertaling van R. Delbecq. Dit hoofdstuk verhaalt de gebeurtenissen in Gorinchem en Den Briel in de periode van 27 juni tot 9 juli 1572.

Met dank aan het lid van de Historische Vereniging Oud-Gorcum dat de aandacht vestigde op de historische roman van Charles de Coster, waaraan het volgende relaas is ontleend.

Te dien tijde namen de Geuzen, onder dewelke Lamme¹⁾ en Uilenspiegel²⁾ waren, het stedeken Gorcum³⁾. En zij waren aangevoerd door kapitein Marinus⁴⁾: die Marinus, die wijlent dijkwerker was, was weergaloos trotsch en verwaand en teekende met Gaspard Turk⁵⁾, verdediger van Gorcum, eene capitulatie bij dewelke Turk, de monniken, poorters en soldaten, die in de citadel⁶⁾ opgesloten waren, vrijelijk zouden mogen uitgaan met den kogel in den mond, het musket op den schouder, met alles wat zij zouden kunnen dragen, uitgenomen de goedingen van kerken en kloosters, die aan de belegeraars zouden komen.

Maar, op bevel van messire Lumey⁷⁾, wederhield kapitein Marinus dertien⁸⁾ monniken; alleen de soldaten en poorters latende gaan.

En Uilenspiegel sprak:

- Woord van soldaat moet woord van goud wezen. Waarom breekt hij het zijne?

De 19 geestelijken die op 9 juli 1572 de dood vonden in Den Briel moesten voor hun terechtstelling in processie lopen onder het zingen van de lofzang Te Deum.

Een oude Geus antwoordde hem:

- De monniken zijn de zonen Satans, de melaatschheid der landen, de schande der volken. Sedert de aankomst van den bloedigen hertog⁹⁾, steken deze hier den neus op in Gorcum. Onder hen is er een, de paap Nicolaas¹⁰⁾, dewelke fierder is dan een pauw en wreeder dan een tijger. Telkenmale dat hij over de straat ging met zijne monstrans¹¹⁾, in dewelke zijne met hondenvet gebakken hostie stak, keek hij met grammoedige oogen naar de huizen uit dewelke de vrouwen niet kwamen om neder te knielen, en kloeg hij bij den rechter alle degenen aan, die de knie niet bogen voor zijnen afgod van water en bloem. De andere monniken volgden zijn voorbeeld. Dat was de oorzaak van vele gruweldaden, verbrandingen en andere wreede folteringen in het stedeken Gorcum. Kapitein Marinus dede wel van die monniken gevangen te houden, dewelke anderszins, met hunne gelijken, in vlekken, steden en gehuchten zouden gaan, om te preeken tegen ons, het volk op te hitsen en de arme hervormden te doen

- verbranden. Doghonden legt men aan de keten tot dat zij verrekken; aan de keten, de monniken; aan de keten, de bloedhonden van den hertog van Alva¹²⁾; in den kerker de beulen. Vive le Geus!
- Maar, sprak Uilenspiegel, Oranje¹³⁾, onze prins van de vrijheid, wil dat men, bij elke overgave, de goedingen der menschen en het vrije geweten eerbiedige.
- De oude Geuzen antwoordden:
 - De admiraal¹⁴⁾ wil dat niet voor de monniken: hij is de meester: hij nam den Briel. In den kerker, de monniken!
 - Woord van soldaat is woord van goud! Waarom ontbreekt hij er aan? antwoordde Uilenspiegel. De monniken die in den kerker worden gehouden, doorstaan er allerlei beleedigingen.
 - De assche¹⁵⁾ klopt niet meer op uw hart, spraken zij: ten gevolge van de edicten, hebben honderdduizend gezinnen, ginder naar het Noordwesten, naar Engeland, de ambachten, de nijverheid onzer landen overgebracht; betoon maar medelijden voor de bewerkers van onzen ondergang! Sedert Keizer Karel V¹⁶⁾, Beul I, en, onder den huidige, den bloedigen koning¹⁷⁾, Beul II, stierven honderd en achttien duizend menschen de marteldood. Wie droeg de keersen bij de begrafenissen, in de moord en in de tranen? Monniken en Spaansche soldeniers. Hoort gij, hoort gij de zielen der slachtoffers niet die klagen en kermen in het kille graf?
 - De assche klopt op mijn hart, zeide Uilenspiegel. Woord van soldaat is woord van goud.
 - Wie dan, zeiden zij, wilde door de excommunicatie ons in den ban van alle landen sluiten? Wie hadde hemel en aarde, god en duivel en hunne dichte gelederen santen¹⁸⁾ en santinnen¹⁹⁾ tegen ons afgezonden? Wie spatte er druppelen ossenbloed op de hostiën, wie dede de houten heiligen weenen? Wie dede het De Profundis²⁰⁾ zingen over den grond onzer vaders, anders dan die gevloekte geestelijkheid, die hoop ledige, vadsige monniken, om hunnen rijkdom te behouden, alsmede hunnen invloed op de afgodendienaars en door ondergang, bloed ende vuur te heerschen over het arme land? In de kooi, de wolven die naar de menschen vliegen; in de kooi de hyena's. Vive le Geus!
 - Woord van soldaat is woord van goud.
- 's Anderen daags, kwam een bode van wege messire Lumey, met bevel de negentien gevangene monniken te doen overbrengen van Gorcum naar den Briel, alwaar de admiraal zich bevond.
- Zij zullen gehangen worden, zeide kapitein Marinus tot Uilenspiegel.
- Toch niet zoolang ik zal leven, antwoordde hij.
- Mijn zoon, zeide Lamme, spreek zoo niet tot messire Lumey. Hij is wreedaardig en zal U doen hangen met henzeven.
- Ik zal spreken naarvolgens de waarheid, antwoordde Uilenspiegel: woord van soldaat is woord van goud.

- Als gij ze kunt redden, zeide Marinus, breng hunne boot naar den Briel. Neem Rochus den loods mee, en uwen vriend Lamme, als gij wilt.
- Ik wil, antwoordde Uilenspiegel.

De boot wierd gemeerd aan de Groene kade²¹⁾, de negentien monniken namen er plaats in; de vreesachtige Rochus wierd gezet aan het roer, Uilenspiegel en Lamme, beiden goed gewapend, gingen staan aan de voorplecht. Eenige schavuiten, die om de plundering als soldaten bij de Geuzen waren gekomen zaten bij de monniken, die honger hadden. Uilenspiegel gaf hun te eten en te drinken. Die zal verraden! zeiden de slechte soldaten. De negentien monniken, in het midden gezeten, waren schijnheilig en bibberend, hoewel men in Juli, en de zon helder en warm was en een zachte zeewind de zeilen der boot dede zwellen, dewelke log en zwaar over de groene golven gleed.

Pater Nicolaas sprak toen en zeide tot den loods:

- Rochus, leidt men ons naar het Galgeveld²²⁾?

Zich vervolgens naar Gorcum keerende:

- O, stede van Gorcum, sprak hij, terwijl hij rechtstond en de hand uitstak, stede van Gorcum! Hoevele kwalen hebt gij te lijden: gevloekt zult gij wezen onder alle de steden, want binnen uwe muren hebt gij het zaad der ketterij laten kiemen! O, stede van Gorcum! En de engel des Heeren zal bij uwe poorten de wacht niet meer houden. Hij zal niet meer zorgen voor de eer uwer maagden, den moed uwer mannen, het fortuin uwer kooplieden! O stede van Gorcum, gevloekt zijt gij, rampzalige!
- Gevloekt, gevloekt, antwoordde Uilenspiegel, gevloekt als de kam die alle de Spaansche luizen afgekamd heeft. Gevloekt als de hond die zijne keten verbreekt, als het trotsche peerd dat een wreedaardigen ruiter ontzadelt! Maar gij zelf zijt gevloekt, dompelaar van een predikant, die slecht vindt dat dat men de roede, als ware zij nog van ijzer, aan stukken slaat op den rug der tirannen!

De monnik zweeg, en, de oogen neerslaande, scheen hij ganschelijk overgeleverd aan zijn godvruchtigen haat.

De schavuiten die om de plundering als soldaten bij de Geuzen waren gekomen, waren nabij de monniken, dewelke weldra weer honger kregen. Uilenspiegel vroeg voor hen haring en beschuit. De schipper van de boot antwoordde:

- Dat men ze in de Maas smijte, daar zullen zij versche haring vinden.

Uilenspiegel gaf toen aan de monniken al het brood en al de worst die hij overhad voor zich en voor Lamme.

De schipper en de schavuiten zeiden tot elkander:

- Die is een verrader, hij spijsd de monniken. Wij moeten hem aanklagen.

Te Dordrecht²³⁾ hield de boot stil in de haven, aan de Bloemenkade²⁴⁾: mannen, vrouwlieden, knapen en meidekens kwamen in groote menigte toelooopen om de monniken te zien en zeiden tot elkander, hen met den vinger toonend of met de vuisten bedreigend:

- Bezieet die schoften daar, die godmakers, die de lichamen naar de brandstapels brengen en de zielen naar 't eeuwige vuur; beziet die vetgemeste tijgeren, die dikbuikige jakhalzen.

De monniken sloegen 't hoofd neder en dorsten niet spreken. Uilenspiegel zag hen van her zitten bibberen.

- Wij hebben nog honger, medelijdende soldaat, zeiden zij. Maar de schipper sprak:

Wie drinkt altijd? Droog zand. Wie eet altijd? Monniken.

Uilenspiegel ging hun in de stad brood, hesp²⁵⁾ en een grooten pot bier koopen.

- Eet en drinkt, zeide hij; gij zijt onze gevangenen, doch als ik kan, zal ik U redden. Woord van soldaat is woord van goud.

- Waarom geeft gij hun dat? Nooit zullen zij U betalen, zeiden de schavuiten.

En stille sprekend, fluisterden zij elkander in 't oor:

- Hij heeft beloofd hen te redden, wij moeten hem gadeslaan.

Met den dageraad kwamen zij aan den Briel. Als de poorten hun geopend waren, ging een voetlooper²⁶⁾ messire Lumey verwittigen van hunne komst.

Zoodra hij de miede²⁷⁾ ontving, sprong hij te peerd en, nauwelijks gekleed en vergezelschap door eenige gewapende ruiters en voetknechten, kwam hij aan de boot.

En nog eens kon Uilenspiegel de woeste admiraal zien, dewelke gekleed was als een fiere heer die in overvloed baadt.

- Goeden dag, heeren monniken, sprak hij. Heft de handen op. Waar is het bloed der heeren van Egmond²⁸⁾ en Hoorne²⁹⁾? Gij toont mij uwe pootjes, dat is wel voor U.

Een monnik, Leonard³⁰⁾ genoemd, antwoordde:

- Doe met ons wat gij wilt. Wij zijn monniken, niemand zal ons opeischen.

- Hij heeft goed gesproken, zeide Uilenspiegel; want mits de monnik afgebroken heeft met de wereld, dewelke vader en moeder, broeder en zuster, gade en vriendin is, vindt hij op Gods uur niemand die hem opeischt. Nochtans, Excellentie, wil ik het doen: Bij het teekenen van de overgave van Gorcum, bepaalde kapitein Marinus dat die monniken vrij zouden wezen, gelijk alle degenen die genomen wierden in de citadel en die er uitkwamen. Zij wierden er echter zonder reden gevangen gehouden; ik hoor zeggen dat zij zullen gehangen worden. Heer, ootmoediglijk richt ik mij tot U, om hen voor te spreken, want ik weet dat woord van soldaat woord van goud is.

- Wie zijt gij? vroeg messire Lumey.

- Heer, antwoordde Uilenspiegel, ik ben Vlaming uit het schoone Vlaanderenland, boer, edelman, alles te zamen, en door de wereld ga ik aldus, om het goede en schoone te prijzen en volmondig te spotten met alles wat dwaas en verkeerd is. En U zal ik prijzen als gij de belofte houdt dewelke de kapitein heeft gesteld: Woord van soldaat is woord van goud.

Maar de schavuiten, die om de plundering bij de Geuzen waren gekomen, zeiden:

- Heer, die is een verrader: hij heeft beloofd hen te redden, hij heeft hun brood, hesp, worst bier gegeven, en ons niets.

Messire Lumey zeide toen tot Uilenspiegel:

- Vlaming, die het goede prijst en monniken spijst, gij zult met henzelfen worden gehangen.

- Ik ben zonder vrees, antwoordde Uilenspiegel: woord van soldaat is woord van goud.

- Daar hebt gij U iets moois op den hals getrokken.

- De assche klopt op mijn hart, zeide Uilenspiegel.

De monniken wierden naar eene schuur³¹⁾ gebracht, en Uilenspiegel met hen: daar wilden zij denzelve bekeeren met godgeleerde bewijsvoeringen; maar hij viel in slaap bij hunne reden.

Terwijl messire Lumey aan tafel was, dewelke vol wijn en vol vleesch stond, kwam een bode van Gorcum, van wege kapitein Marinus, met het afschrift van de brieven des prinsen van Oranje, "lastende en bevelende aan alle de voogden van steden en andere plaatsen, van de geestelijken in gelijke veiligheid, zekerheid ende privilegie te houden als de andere standen des volks".

De bode vroeg om bij Lumey toegelaten te worden, ten einde hem, eigenhandig, het afschrift der brieven te geven.

- Waar is 't origineel? vroeg Lumey.

- Bij mijn meester Marinus, zeide de bode.

- En die boer zendt mij het afschrift! zeide Lumey. Waar is uw pas?

- Hier, heere, sprak de bode.

Messire Lumey las:

- "Mijnheer en meester Marinus Brandt last alle de ministers, stadhouders en officieren der republiek, vrijelijk door te laten enz."

Lumey, met de vuisten op de tafel kloppend en den brief in stukken scheurend, riep woedend uit:

- Verdoemd, waarmede bemoeit hij zich, die Marinus, die schooier, die vóór de inneming van den Briel nog geene graat van een haring te vreten had? Hij heet zich minheer en meester, en zendt bevelen aan mij! Hij last en beveelt! Zeg aan uw meester dat, mits hij zulk een mijnheer en zulk een meester is, dewelke zoo goed last en beveelt, de monniken op staanden voet zullen opgeknoopt worden, en gij daarbij, als gij niet dadelijk opkraamt.

En met een schop onder de broek, smet hij hem buiten de kamer.

- Drinken! riep hij. Hebt gij de verwatenheid van dien Marinus gezien? Ik ben woedend! Dat men de monniken dadelijk opknoope in hunne schuur, en dat men dien Vlaming voor mij brenge, nadat hij hun halsrecht bijgewoond heeft. We zullen eens zien of hij mij zal durven zeggen dat ik slecht gedaan heb. Alle duivels! waarom zijn hier nog potten en glazen van doen?

En met groot gerucht sloeg hij de bekers en het vaatwerk kapot, en niemand durfde hem aanspreken. De knechten wilden de stukken oprapen, maar hij liet het niet toe, en onmatig de eene flesch na de andere ledigend, wierd hij nog woedender, want hij liep met groote stappen door de kamer, razend de scherven verbrijzelend en onder de voeten vertrappend.

Uilenspiegel wierd voor hem gebracht.

- Hewel, zeide hij hem, brengt gij mij miede van uwe vrienden de monniken?
- Zij zijn gehangen, sprak Uilenspiegel, en een lafhartige beul, door baatzucht gedreven, heeft een hunner, na zijne dood, den buik en de zijden geopend, om het vet te verkoopen aan een apotheker. Woord van soldaat is geen woord van goud meer.

Lumey, de scherven vertrappend, bulderde:

- Gij trotseert mij, armzalige nietdeug, maar gij ook zult gehangen worden, niet in eene schuur, maar schandelijk op de Markt, in het aanschijn van elk ende een.
- Schande over U, sprak Uilenspiegel, schande over ons: woord van soldaat is geen woord van goud meer.
- Wilt gij zwijgen, ijzeren kop! riep messire Lumey.
- Schande over U, sprak Uilenspiegel, woord van soldaat is geen woord van goud meer. Straf liever de nietdeugen, verkoopers van menschenvet.

Messire Lumey, naar hem vliegend, hief toen de hand op om hem te slaan.

- Sla, sprak Uilenspiegel, ik ben uw gevangene, maar ik heb geen schrik van U: woord van soldaat is geen woord van goud meer.

Messire Lumey trok toen zijn degen en zeker hadde hij er Uilenspiegel mede gedood, als Treslong³²), zijn arm weerhoudend, hem niet hadde gezeid:

- Medelijden! hij is moedig en dapper, en heeft geenerlei misdaad bedreven.

Lumey veranderde toen van gedacht, en hij sprak:

- Dat hij vergiffenis vrage.

Maar Uilenspiegel bleef rechtstaan en sprak:

- Ik zal het niet doen.
- Dat hij ten minste zegge dat ik geen ongelijk had, riep Lumey, in woede ontstekend.

Uilenspiegel antwoordde:

- Ik lik de hiel van de heeren niet: woord van soldaat is geen woord van goud meer.
- Dat men de galge oprichte, sprak Lumey, en dat men hem wegbrenge, dat zal woord van kemp voor hem wezen.
- Ja, antwoordde Uilenspiegel, en voor het vergaderde volk zal ik U toeroepen: Woord van soldaat is geen woord van goud meer.

De galge wierd opgericht op de Groote Markt³³). De mare liep weldra door de stad dat men Uilenspiegel ging hangen, den dapperen Geus. En het gemeen was tot weenens bewogen. En met groote menigte snelde het

naar de Groote Markt; messire Lumey, te peerd, kwam er ook, mits hij zelf het teeken van de terechtstelling wilde geven.

Zonder zachtheid keek hij naar Uilenspiegel op de ladder, gekleed voor de dood, in zijn hemde, de armen op zijn lichaam gebonden, de handen samengevouwen, het strop om den hals, met den hangman naast zich, dewelke gereed was om de straf te volbrengen.

Treslong zeide tot Lumey:

- Heere, schenk hem genade, hij is geen verrader, en nimmer zag men een man hangen omdat hij openhartig en meewarig was.

En, de woorden van Treslong hoorende, riepen de mannen en vrouwlieden uit 't volk:

- Genade, heere, genade en medelijden met Uilenspiegel.

- Die ijzeren kop heeft mij getrotseerd, sprak Lumey: dat hij berouw hebbe en zegge dat ik wel gedaan heb.

- Wilt gij berouw hebben en zeggen dat hij wel gedaan heeft? vroeg Treslong tot Uilenspiegel.

- Woord van soldaat is geen woord van goud meer, zeide Uilenspiegel.

- Steek de koord over den hals, beval Lumey.

De hangman wilde gehoorzamen; een meideken³⁴), heel in 't wit gekleed, met een kroontje op 't hoofd, beklom als uitzinnig de trappen van het schavot, vloog Uilenspiegel om den hals en zeide:

- Die man is de mijne, ik neem hem tot echtgenoot.

En het volk juichte toe, en de vrouwlieden riepen:

- Leve, leve het meideken dat Uilenspiegel redt van de dood!

- Wat beteekent dat? vroeg messire Lumey.

Treslong antwoordde:

- Volgens de kostumen³⁵) en gebruiken van de stede, is het recht en wet dat eene jonge dochter, maagd of ongehuwd, een man van de koord redt, als zij hem aan den voet van de galge tot echtgenoot neemt.

- God is met hem, zeide Lumey; maak hem los.

Tot omtrent het schavot rijdend, zag hij het meideken druk bezig met Uilenspiegels koorden door te snijden, terwijl de beul het heur wilde beletten, zeggende:

- Als gij ze doorsnijdt, wie zal ze betalen?

Maar het meideken luisterde niet.

Als hij heur zoo vlug en ijverig en liefdevol bezig zag, was hij verteederd.

- Wie zijt gij? vroeg hij.

- Ik ben Nele³⁶), zijne bruid, zeide zij, en kom uit Vlaanderen om hem te halen.

- Gij deedt wel, zeide Lumey op barschen toon.

En hij toog henen.

Treslong naderde toen en sprak:

- Kleine Vlaming, wilt gij op onze schepen nog dienen, als gij getrouwd zijt?

- Ja, messire, antwoordde Uilenspiegel.

- En gij, meideken, wat zult gij doen zonder uwen man?

Nele antwoordde:

- Als gij wel wilt, messire, zal ik bij hem blijven op zijn schip en op de pijp spelen³⁷.

- Zeker, wil ik, antwoordde Treslong.

En hij gaf heur twee gulden voor de bruiloft.

En Lamme, die weende en lachte van blijdschap, zeide:

- Hier zijn nog drij gulden: wij zullen lekker gasteeren; ik trakteer. Komt, we gaan naar den Gouden Kam. Hij is niet dood, mijn vriend. Vive le Geus!

En het volk juichte toe, en zij trokken naar den Gouden Kam, alwaar een groot feestmaal besteld wierd; en Lamme smeed door het venster oortjes te grabbel naar 't volk.

En Uilenspiegel zeide tot Nele:

- Liefste mijne, nu zijt ge bij mij. Hoezeel zij is hier, met vleesch, met hart en met ziel, mijne zoete vriendin. Ho! die zachte oogen en die schoone roode lippen, over dewelke nooit anders dan goede woorden kwamen! Zij redde mij 't leven, de welbeminde! Op onze schepen zult gij de pijp der verlossing bespelen. Herinnert gij U nog ... doch neen ... Voor ons is thans blijdschap en vreugde, voor mij uw gezichtje dat zoet is als de bloemen in Juni. Ik ben in het hemelrijk. Maar, zeide hij, gij weent ...

- Zij hebben heur gedood, zeide zij.

En zij vertelde hem de rouwvolle geschiedenis.

En, elkander aanstarend, weenden zij van minne en van smarte.

En op het festijn aten en dronken zij, en Lamme keek hen jammerlijk aan.

- Laas, zuchtte hij, waar zijt gij, mijne vrouwe?

En de priester kwam en trouwde Nele en Uilenspiegel.

En de morgenzon vond hen bij elkander in 't huwelijksbed.

En Nele rustte met heur hoofdje op den schouder van Uilenspiegel. En als zij ontwaakte in de zonne, zeide hij:

- Frisch gezichtje en zoet hartje, wij zullen de wrekers van Vlaanderen wezen.

Zij kuste hem op den mond en zeide:

- Dolle kop en sterke arm, God zegene de pijp en het zwaard.

- Ik zal U een soldatendos maken.

- Dadelijk? vroeg zij.

- Dadelijk, antwoordde Uilenspiegel; maar wie dan zegt dat aardbeziën lekker zijn, 's morgens? Uw mond is veel zoeter.

1) Metgezel van Tijn Uilenspiegel.

2) Hoofdpersoon van de roman van Charles de Coster.

3) In de tweede druk van 1914 wordt de plaatsnaam steeds geschreven als Gorkum.

4) Marinus Brandt, kapitein van de geuzen die op 26 juni 1572 met dertien bemande schepen voor Gorinchem verscheen en de stad innam.

- 5) Caspar Turck was drossaard, de hoogste bestuurder van Gorinchem en verdediger van het kasteel de Blauwe Toren.
- 6) De Blauwe Toren, een sterke dwangburcht die aan de Merwede stond.
- 7) Willem van der Marck, heer van Lumey (Lumme) (ca. 1542-1578); admiraal van de watergeuzen die op 1 april 1572 Den Briel veroverden.
- 8) De Coster of de vertaler heeft zich vergist; het moet negentien zijn, zoals in de tweede druk is verbeterd.
- 9) De hertog van Alva, bijgenaamd de IJzeren Hertog; zie 12).
- 10) Nicolaas Pieck (1534-1572); gardiaan (overste) van het klooster der Franciscanen aan de Arkelstraat te Gorinchem.
- 11) Kerkelijk voorwerp voor uitstelling van een hostie.
- 12) Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva (1507-1582); bevelhebber van de Spaanse troepen in de Nederlanden ter onderdrukking van de opstand; vanaf 1568-1573 was hij tevens landvoogd.
- 13) Willem van Oranje (1533-1584); stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht (1559-1567, 1572-1584); leider van de opstand tegen Spanje.
- 14) Willem Bloys van Treslong; zie 32).
- 15) De as van de op de brandstapel gestorven vader van Uilenspiegel.
- 16) Karel V (1500-1558); Duits keizer (1519-1556), koning van Spanje (1516-1556), heer der Nederlanden (1506-1555).
- 17) Philips II (1527-1598), zoon van Karel V; koning van Spanje (1556-1598), heer der Nederlanden (1555-1598).
- 18) Heiligen.
- 19) Vrouwelijke heiligen.
- 20) Uit de diepten roep ik tot U; Latijnse aanvang van psalm 130/129 bij een kerkelijke uitvaart.
- 21) Groene kade, een door De Coster verzonnen naam; de afvaart geschiedde in de nacht van 5 op 6 juli 1572.
- 22) Wellicht is de Middelwaard bedoeld, het eiland in de Merwede voor Gorinchem waar de stedelijke galgen stonden opgesteld en dat uitsluitend met een boot bereikbaar was.
- 23) In Dordrecht kreeg de bevolking op 10 juli 1572 gelegenheid de gevangenen te bespotten.
- 24) Bloemenkade, een door De Coster verzonnen naam.
- 25) Ham.
- 26) Bode te voet.
- 27) Tijding, boodschap.
- 28) Lamoraal graaf van Egmond (1522-1568); legeraanvoerder, stadhouder van Vlaanderen en Artois (1559).
- 29) Philips van Montmorency-Nivelle, graaf van Hoorne (1518-1568); admiraal, stadhouder van Gelre en Zutphen.
- 30) Leonardus van Vechel (1527-1572); pastoor van de St.-Maartenskerk in Gorinchem
- 31) De turfschuur van het verwoeste klooster Rugge buiten Den Briel, waar de geestelijken werden opgehangen.
- 32) Willem Bloys van Treslong (ca. 1529-1594), generaal-kapitein van de watergeuzen.
- 33) Op 30 juni 1572 werden Aernout de Coninck, Dirck Bommer en diens zoon als verraders naar de galg op de Grote Markt in Gorinchem gevoerd. Op weg naar het schavot werd Bommer jr., door sommige auteurs Dirck genoemd, door een meisje ten huwelijk gevraagd, waardoor hij de vrijheid kreeg. Dit gegeven situeert De Coster echter in Den Briel en hij laat Uilenspiegel de plaats innemen van de zoon van Dirck. Bommer.
- 34) Het meisje dat Uilenspiegel ten huwelijk vroeg blijkt zijn vriendin Nele te zijn.
- 35) De volgens oud gebruik en traditie in een bepaalde streek geldende rechten.
- 36) De vriendin van Tijn Uilenspiegel.
- 37) Op de fluit spelen.

1 Zie voor hem en zijn familie RA 78 f. 76v, RA 131 f. 449 en 451, RA 134 f. 593, RA 188 f. 49, RA 429 p. 126, RA 437 p. 86, RA 439 p. 240, RA 446 p. 82

JOHANNES LEONARDUS NIERSTRASZ ZEEMAN EN POLITICUS

Bas van Beuzekom

Inleiding

Johannes Leonardus Nierstrasz is geboren te Gorinchem op 20 april 1824 en overleed in Den Haag op 19 december 1878. Deze gegevens putte ik reeds lang geleden uit een brief, geschreven op 7 augustus 1979 door F.C. van Oosten, kapitein-luitenant ter zee van speciale diensten b.d. van de afdeling maritieme historie aan de heer J. Meysen van de afdeling voorlichting van het ministerie van onderwijs en wetenschappen, waarin deze naar aanleiding van een telefonisch verzoek wat gegevens verschaft omtrent deze zeeman en politicus.

Op 11 maart 2004 vond ik op www.parlement.com gegevens over de politieke carrière van deze Gorkumse marineofficier. Met nog wat gegevens van elders, o.a. uit het Nederlands Patriciaat 1924 (hierna door mij gecorrigeerd weergegeven), was een en ander voldoende om onderstaande biografie samen te stellen.

Op één punt moet ik u teleurstellen. Het is mij tot op heden niet gelukt een portret (schilderij of foto) van hem te vinden.

Jeugd en jongensjaren

Johannes Leonardus Nierstrasz werd – zoals u reeds zag – te Gorinchem geboren als oudste kind van Cornelis Johannes Nierstrasz en Johanna de Jong, weduwe van Albertus Hoff.

Alvorens verder te gaan, wil ik eerst iets over zijn voorgeslacht vermelden.

Voorgeslacht

Hiervoor kunnen we terecht in het Nederlands Patriciaat (1924). Daar lezen we, dat het een uit Duitsland afkomstige, protestantse familie betreft, met een wapen dat er als volgt uitziet: in zilver een vliegende blauwe duif, de kop omlaag, paalsgewijze gesteld. Helmtaken: de duif van het schild tussen een zilverblauwe vlucht. Dekkleden: zilver en blauw.

De eerste Nierstrasz in ons land is Johan Leonard, gehuwd met Sophie Günther(s), begraven te Maastricht op 30 nov. 1775. Zijn zoon is Johannes Leonard, geboren in Duitsland op 13 juni 1734. Op 7 mei 1764 werd hij burger te Maastricht, waar hij op 12 mei 1813 is overleden. Op 9 nov. 1761 trad hij te Maastricht in het huwelijk met Magdalena Claessen (1735-1804).

Dit echtpaar kreeg negen kinderen, allen in Maastricht geboren. De oudste was Johannes Leonard, de grootvader van de hoofdpersoon uit dit verhaal. Hij werd gedoopt op 15 aug. 1762 en stierf te Rotterdam op 2 juni 1838.

In deze stad staat hij als koopman te boek, is hij sinds 1824 kiezer, in 1820 lid en sinds 1831 voorzitter van de Kamer van Koophandel. Volgens het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek bestaat van hem een geschilderd portret, maar ik heb het niet kunnen traceren. Hij publiceerde in 1826 een biografie over de Vlissingse mensenredder Frans Naerebout.

Volledigheidshalve geef ik u ook de namen van de overige acht kinderen:

2. Anna Elisabeth (1763 – Maastricht 1855)
3. Johannes Jacobus (1765, jong gestorven)
4. Clasina Wilhelmina (1766, ongehuwd overleden)
5. Jacobus (1768 – Maastricht 1781)
6. Magdalena (1770 – voor juni 1775)
7. Hendrik (1773 – Maastricht 1855)
8. Magdalena (1775 – Heerlen 1816)
9. Jacoba (1777 – Borgharen 1847).

Johannes Leonardus Nierstrasz trouwde te Rotterdam op 11 nov. 1790 met Barbara Sophia Brem (Rotterdam 6 mei 1766 – Rotterdam 6 aug. 1827).

Uit dit huwelijk werd als tweede kind geboren: mr. Cornelis Johannes Nierstrasz.

Hij is geboren te Rotterdam op 5 mei 1794 en de daarop volgende dag gedoopt in de Hervormde kerk. Hij is de vader van onze hoofdpersoon. Zijn beroep te Gorkum is, na een korte periode als substituut-officier van justitie: rechter van instructie. Daarnaast werd hij schoolopziener van het 4e district. Tijdens de Belgische opstand meldde hij zich vrijwillig als kapitein van de mobiele schutterij van Gorkum. Hij werd echter benoemd als kapitein-commandant der mobiele schutterij van Zuid-Holland. In 1823 trad hij in het huwelijk met Johanna de Jong, weduwe van Albertus Hoff, die gewoonnd had op de Grote Markt.

Het gezin, inclusief de zeer jonge Johannes Leonardus Nierstrasz, woonde volgens de volkstelling van 1825 op het adres Kalkhaven B 345 en in 1830 in de Hoge Torenstraat C 166. In het gezin kwamen meer kinderen ter wereld en wel de volgende:

2. Willem (6 feb. 1826, inspecteur van politie, referendaris bij justitie, overl. Algiers 29 mrt. 1892)
3. Sophia Barbara (29 feb. 1828, overl. in de Hoge Torenstraat 24 apr. 1829)
4. Sophia Barbara (8 jan. 1830, overl. 29 dec. 1830)
5. Nicolaas Hendrik (31 dec. 1834, kapitein der genie, overl. Hilversum 28 jan. 1917).

Mr. Cornelis Johannes Nierstrasz overleed spoedig na de geboorte van Nicolaas Hendrik, nl. op 25 okt. 1835. Zijn eigenhandig geschreven testament werd 7 jan. 1836 postuum in bewaring gegeven bij notaris Van Eeten. Nierstrasz was volgens het lidmatenregister van de Hervormde gemeente in 1823 op de Kalkhaven gaan wonen, komend uit Leiden. Johanna de Jong, zijn echtgenote, kwam in 1824 op de Kalkhaven wonen en kwam uit Leeuwarden.

Zoon Johannes Leonardus koos om mij niet duidelijke reden voor het beroep van marineofficier. Tussen 1829 en 1850 vond deze opleiding plaats te Medemblik.

Hij werd op 1 okt. 1840 adelborst der 2e klasse en in 1844 der 1e klasse. Op 1 jan. 1848 werd hij luitenant ter zee der 2e klasse, negen jaar later der 1e klasse. Het duurde elf jaar voor het kapitein ter zee werd, op de dag van zijn pensionering op 1 mei 1874.

Hij voerde in Indië het commando op de "Semarang" van 20 aug. 1860 tot 17 aug. 1861. Tevens was hij commandant van het station Riouw en onderhorigheden van 29 nov. 1860 tot 16 aug. 1861. Daarna was hij commandant van de "Phoenix" van 22 aug. 1861 tot 1 okt. 1862. Van 1865 tot 1874 was hij lid van de commissie voor de examinering van adelborsten en zeeofficieren.

In 1868 werd hij lid van de Tweede Kamer. Daar voerde hij hoofdzakelijk het woord over militaire en koloniale zaken en over de Indische marine. Hij interpelleerde in april 1873 minister Fransen van de Putte over het uitbreken van de Atjeh-oorlog.

HERINNERINGEN VAN BERT STAMKOT

aflevering 1, Nieuwe Gorcumers

Op 1 januari 1959 bereikte de gemeente Rotterdam zijn hoogste inwonertal ooit, namelijk: 731.047. Een jaar later was dat 729.852. Die daling zou zich voortzetten tot ver onder de 600.000 inwoners nu. Zonder nou hun aandeel te willen overdrijven, maar tot degenen die in 1959 Rotterdam verlieten hoorden ook de vijf leden van het gezin Stamkot: Jan en Lien en hun kinderen Fred (1947), Bert (1952) en Linda (1955). Zij verruilden de machtige havenstad voor het oostelijker Gorinchem. En er waren er meer. Mijn (nieuwe) klasgenoten Johnny Ritstier en Sjakie van Vliet kwamen - als ik het mij goed herinner - ook uit Rotterdam en datzelfde gold (even later) bijvoorbeeld ook voor de gebroeders Braat uit de Zwartververstraat.

Het inpakken, de rit met de verhuishwagen en de komst te Gorinchem kan ik mij bij flarden nog voor de geest halen. De flat, drie hoog in Overschie, raakte langzaam aan onttakeld, alle spullen werden in houten kisten vevat, van de daltonschool en vriendjes werd afscheid genomen en op 16 oktober 1959 was dan de grote dag. Nadat ook de piano veilig was ingedaald, kon de reis beginnen. Deze leek een eeuwigheid te duren, een lunchpauze bij Van Kekem bij Ridderkerk net buiten de stadsgrens geeft aan dat een rit van Rotterdam naar Gorinchem toen toch niet kon worden volbracht zonder ook de inwendige mens te versterken. Eindelijk, het was een prachtige dag, kwam ter hoogte van Schelluinen de skyline (de Torenflat was al aardig op hoogte aan het komen) van Gorinchem ietwat heig in zicht. Na veel gehobbel hield de vrachtwagen dan eindelijk halt in de Twijnderstraat - het eerste blok van het Tweede Kremlin dat was opgeleverd - aangestaard door sloom herkauwende koeien: de nieuwe overburen!

Echte burens waren er ook: op 18 a (boven de boxen) een beroepsmilitair met zijn gezin uit Oosterhout (met dubbele achternaam). De twee kinderen zaten op de katholieke school en op vrijdag werd er patat gebakken. Later kwam hier de familie Huchshorn te wonen. Boven ons op 18 c een jong echtpaar Van den Berg, dat met een kind werd verblijd. Hij volgde veel cursussen. Naast hen op 20 d woonde mejuffrouw Flipse, jarenlang onderwijzeres aan de chr. BLO-school, daaronder (naast ons) het echtpaar Ketting Olivier, dat al gauw ook een kind kreeg (ik meen geboren op mijn verjaardag 5 juni) en een jaar later naar Suriname terugkeerde. Ook deze buurman was beroepsmilitair. Op 20 b woonden de heer en mevrouw Nowicki, hij afkomstig uit Polen, en tenslotte beneden het gezin Verkaik met een klein meisje. De meeste bewoners zijn vereeuwigd op de foto welke is genomen voorafgaand aan het vertrek van de Oliviers.

De bewoners van portiek Twijnderstraat 18-20 in 1960:

1. Mevrouw Verkaik, nr. 20a
2. Buurmeisje, nr. 18a
3. Buurjongen, nr. 18a
4. Zoontje Ketting Olivier, nr. 20c
5. Mevrouw Stamkot, nr. 18b
6. Mevrouw De Ruijter, nr. 18a
7. Dochtertje Verkaik, nr. 20a
8. Moeder van mevrouw Ketting Olivier
9. De heer Nowicki, nr. 20b
10. Fred, tijdelijk inwonende neef van mevrouw Ketting Olivier, nr. 20c
11. Mevrouw Ketting Olivier, nr. 20c
12. Linda Stamkot, nr. 18b
13. Bert Stamkot, nr. 18b
14. Juffrouw Flipse, nr. 20d
15. Mevrouw Nowicki, nr. 20b
16. Fred Stamkot, nr. 18b

De achtergronden en herkomst van de bewoners was dus behoorlijk divers en dat gold zeker ook voor de belendende portieken. Ik herinner mij plaats-

namen als Dordrecht, Kampen en Spijk (nr. 22-24). Elders in het Kremlin kwamen ook nogal wat mensen uit het oosten en noorden van het land te wonen, zoals Durberg uit Emst op de Veluwe, in de Brouwerstraat een gezin uit Enschede, Banus en Spoor in de Snijderstraat uit de provincie Groningen en In 't Veld uit Meppel. Deze aanwas maakte ook dat de populatie van de schoolklas gemengd werd. Omdat de Haarwijk zeer kinderrijk was en de openbare Jan van Arkelschool en de Oranje Nassauschool uit hun voegen barstten, moesten er veel kinderen uit de prinsessenbuurt naar de Poorterschool. Dit waren voornamelijk in Gorinchem geboren en dus 'gurrekums' sprekende kinderen. De andere helft van de klas kwam dus uit de Gilden- en Vroedschapswijk, waar meerdere dialecten waren te horen. Door deze veelheid aan klanken en het Rotterdams thuis, heb ik mij het Gorcums nooit aangeleerd. Mede gelet op mijn vertrek naar Amsterdam, ben ik daar – sorry, sorry – nooit rouwig om geweest. Ook het Rotterdams is weggesleten, tenzij ik per ongeluk een dik geschiedenisboek op mijn grote teen laat vallen!

Het sociale niveau van het Kremlin werd enerzijds bepaald door mensen met lagere en middenkader functies. Voor een deel hier gehuisvest omdat bedrijven voor een bepaald geldbedrag (ik meen duizend gulden) woningen konden claimen, ten gunste van hun van elders gekomen en geworven personeel. Want hoewel de woningnood in Gorinchem niet zo groot was als in bijvoorbeeld Rotterdam, was er natuurlijk wel een tekort aan huizen vanwege de snelle bevolkingstoename en de sanering van de Gorcumse binnenstad. De mensen uit Oost- en Noord-Nederland waren in de regel minder geschoold en trokken naar het westen omdat hier een tekort aan arbeidskrachten was. Zij vonden vooral werk bij De Vries Robbé (staalfabriek) en Bijkers (scheepswerf).

Een scherpe sociale grens werd getrokken door de welriekende Schelluinese Vliet. Ten oosten daarvan was de villawijk van de Oude Hoven en daar woonden – in onze ogen – de 'rijkeluis', met 'vreemde' gewoonten, zoals smalfilmen, buitenlandse vakanties en – above all – garagefeesten! Waar er uit onze buurten relatief weinig kinderen doorstroomden naar HBS of gymnasium (ik herinner me uit mijn klas alleen Chris Keuken en Ad Walhout) en de meesten naar de ULO of het nijverheidsonderwijs gingen, daar lag dat aan gene zijde van de vliet net omgekeerd. De mammoetwet heeft in dat opzicht toch tot verbeteringen geleid.

Bovenstaande observaties deed je als kind van tussen de 7 en 12 natuurlijk niet bewust. De historicus van nu zou echter best wel eens willen weten of er een stukje sociale geschiedenis van Gorinchem geschreven kan worden op basis van de volgende onderzoeksvragen: 1) in hoeverre was de herkomst van de bevolking van het Tweede Kremlin anders dan van bijvoorbeeld de prinsessenbuurt en 2) hoe was de sociale stratificatie van het Tweede Kremlin (naar beroepen). Jonge (of oude) geschiedvorsers en aanstaande sociologen, grijpt uw kans!

IN MEMORIAM NICO VAN HEUMEN

Herman den Uyl

Op 23 april '05 overleed ons welbekende, geachte lid Nico van Heumen. Hij bereikte de gezegende leeftijd van 87 jaar. Op 11 augustus 1917 werd hij in de Dalemstraat te Gorkum geboren. Met uitzondering van enkele oorlogsjaren (1942-'45), waarin hij verplicht in Duitsland tewerkgesteld was, heeft hij zijn hele leven in zijn geliefde "Gurrekum" gewoond.

De Dalemstraat speelde een grote rol in zijn leven. In zijn verhalen, zoals die in Oud-Gorcum Varia zijn verschenen, heeft hij ons laten voelen hoe intensief hij die visserssamenleving beleefd heeft. Zijn ouders, zoals trouwens de meeste "Dalemers" (bewoners van de Dalemstraat), hadden het niet breed, maar wisten met hard werken in visserij en sigarenmaken het hoofd boven water te houden. Dat viel natuurlijk niet mee met een gezin van elf kinderen. Nico sprak levenslang met de grootste achting en bewondering over zijn ouders. Ondanks die vrij grote armoede dacht hij altijd met veel genoeg en tevredenheid terug aan zijn jeugd jaren in de Dalemstraat. Lees zijn verhalen in OGV nrs. 24, 25 en 26: "De Dalemstraat 1925-1950. Een thans verdwenen, hechte leefgemeenschap".

Zijn belangstelling voor alles wat het oude Gorkum betrof, was heel groot. Zijn kennis van de Gorkumse volkstaal, het "Gurrekums", was opvallend, hetgeen wel gebleken is uit zijn medewerking bij de publicaties van verhalen in het Gorkumse dialect.

Naast deze belangstelling toonde Van Heumen zich ook een groot liefhebber van het voetbal, wel te verstaan van zijn club SVW, waar hij van jongs af aan een band mee had.

Nico van Heumen is er niet meer; dat betekent een groot verlies voor het historisch geheugen van oud Gorkum. Wat wist hij veel te vertellen.

Gifts from the Heart : Ceremonial objects from the Jewish Historical Museum, Amsterdam / Julie-Marthe Cohen, Jelka Kröger, Emile Schrijver (ed.). – Zwolle : Waanders, 2004. – 288 p. ; 24 cm. – ISBN 90-400-9010-6.

De gehele en omvangrijke collectie aan ceremoniële voorwerpen van het Joods Historisch Museum (JHM) te Amsterdam is inmiddels uitvoerig gedocumenteerd. Het is een rijke verzameling, herinnerend aan een helaas grotendeels verloren gegaan joods religieus leven. De oudste van de ruim duizend objecten dateren nog uit de 16de eeuw. In deze catalogus gaat de aandacht uit naar 63 voorwerpen die representatief zijn voor de versiering van de synagoge, de momenten en gelegenheden van gebruik tijdens de eredienst en voor de ontwikkeling van stijkenmerken.

Opvallend is het dat er ook een object, afkomstig uit de voormalige Gorcumse synagoge, wordt beschreven. Het betreft een omerbord dat oorspronkelijk tegen de muur, rechts van de arke, was bevestigd en dat op één interieurfoto van de synagoge (uit 1955) duidelijk is te herkennen.

Het omerbord bestaat uit een witte randversiering met bloemmotieven waarbinnen twee zwartgeverfde houten schilden. Zo'n bord was bedoeld om de dagen na Pesach te tellen, gedurende zeven weken tot aan Sjavoet (het weekfeest, de openbaring of aanvaarding van het verbond). De omtijd wordt beschouwd als een periode waarin bezorgdheid centraal staat.

Eens was deze synagoge zeer fraai. Er waren vele luchters en kandelaars, er stonden vele banken. Veel werd er gestolen en veel werd er verwoest. De Joodse gemeenschap in Gorcum is te klein geworden om dat alles te herstellen en te onderhouden. Daarom moest het bestuur het pijnlijke besluit nemen de synagoge te verkopen.

In het onderste gedeelte van het bord staat geschreven: *Ter nagedachte-nis aan Margaretha Jacobs echtgenote van Philip Joseph Isaacson en aan Henri Laurent Isaacson zoon van Philip Joseph Isaacson en verongelukt nabij Folkstone met het schip Maximiliaan op hunne terugreis naar Nederland op den 12den Ab 5630 A.M.* De 'Maximiliaan' was op de terugreis van Suriname en kwam tot zinken na een aanvaring bij het Engelse Folkestone. Margaretha Jacobs was in of rond Gorinchem geboren en dat was de reden

waarom haar weduwnaar het bord heeft laten maken en aan de synagoge ter plaatse heeft geschonken.

Opvallend is wel, dat het jaartal 5630 van de joodse jaartelling slaat op het christelijke jaartal 1870, terwijl het overlijdens register van de Nederlandse Israëlitische Gemeente Gorinchem (dat zich in het Rotterdamse gemeente-archief bevindt) het jaar 5631 (1871) vermeldt. Volgens datzelfde register is het zoontje zeven jaar oud geworden.

Wat er met de inventaris van de synagoge is gebeurd laat zich slechts zeer ten dele reconstrueren. In het Joods Historisch Museum bevindt zich nog één Gorcumse toramantel. Een tora-kroon is in 1955 voor f 210 verkocht. De koperen kroonluchters zijn in Amsterdam geveild en zouden f 5.000 tot f 33.000 hebben opgeleverd. Een aanwijsstokje of 'yad' is naar de Haagse synagoge aan de Nieuwe Marktstraat verhuisd, terwijl de arke en bima naar een Israëlitische gemeente ergens in Nederland zijn overgebracht. De omzwervingen van de Gorcumse ceremoniële voorwerpen en het synagoge-interieur laten zich dus nauwelijks verder traceren. Des te opmerkelijker en verheugender is het, dat juist dit omerbord weer 'boven water' is gekomen en nu tot het openbaar cultuurbezit gerekend mag worden.

Bert Stamkot

Een volmaakt schilderijtje van Bloemaert : Op zoek naar een oude meester / Bert Biemans. - Leiden : Kopwit, 2005. - 38 p. ; 23 cm. - ISBN 90-809161-37. - Voor € 17,50 verkrijgbaar via boekhandel De Mandarijn.

Ons verenigingslid drs. B. Biemans woont al bijna veertig jaar buiten Gorinchem, maar voelt nog altijd een band met onze stad. Zijn vreugde was dan ook niet gering toen hij in 2003 bij Christie's in Amsterdam een schilderij kon kopen van de rond 1565 in Gorinchem geboren schilder Abraham Bloemaert. Het stelt voor "de aanbidding van het kindeke Jezus door de herders" en dateert uit 1634.

Ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag schreef Biemans een fraai vormgegeven werkje over de speurtocht naar de authenticiteit van het kunstwerk. Nadat hij als afgestudeerd HTS'er en econoom al een veelzijdige carrière had doorlopen, begon Biemans in 2003 een studie kunstgeschiedenis, zodat het paneel in zijn woonkamer ook wel als studie-object gezien mag worden. In het boekje beschrijft hij het echter niet als kunsthistorisch object, maar doet hij verslag van de wijze van verwerving (zonder het aankoopbedrag te noemen) en vooral van de vraag of het schilderij wel echt van Bloemaert is. Niet alle deskundigen waren daar namelijk van overtuigd. Nadat echter het schilderij gerestaureerd was en een Zwitserse professor, de hoofdauteur van een standaardwerk over Bloemaert, het verlossende woord gesproken had, kon Biemans pas echt genieten van zijn bezit.

Hoewel wijdlopij beschreven, is het wel gemakkelijk te lezen hoe moeizaam het telefonische en e-mailverkeer over de signatuurkwestie verliep. De frustratie hierover veranderde uiteindelijk in euforie, en het zijn die gevoelens die in deze uitgave (oplage 200) de boventoon voeren. Niet letten dus op wat verhaspelingen zoals "Arabraham" (p. 23) en een voorletter te weinig bij de naam van de directeur van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (p. 28).

Polderportretten : Van boeren, bengels en buitenlui in Alblasserwaard en Vijfheerenlanden / eindredactie André van der Vlerk. – Goudriaan: Het Kontakt Edities, 2005. - 166 p.; 23 cm. - ISBN 9090198938. - Prijs € 24,50.

Naar analogie van het boek van Ruth de Jong en Diederik van Goethem over Markante Gorcumers heeft de redactie van Het Kontakt een lees- en fotoboek over min of meer typische waarders uitgebracht ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de editie Alblasserwaard van dit huis-aan-huisblad. In het voorwoord lezen we dat het een boek is voor iedereen, waarbij de zeven redacteurs (onder wie ons lid Dick Aanen) *hun stinkende best* hebben gedaan om vanuit hun zielsverwantschap met de streek 75 portretten te schetsen. Er komen notabelen aan het woord, maar ook onaangepaste kopstukken. Zo is er burgemeester Els Boot van Giessenlanden, maar ook de van t.v. bekende, uit Groot-Ammers afkomstige Anita Witzier. We ontmoeten de kritische Berend Buddingh' uit Arkel, die ooit een scriptie schreef over het dagelijks leven in het Gorcumse weeshuis. Verder de zingende Kees Versluys, een moeder van 13 kinderen die eenzame mensen op de koffie vraagt, een natuurfreak die niet naar mooie vrouwen kijkt, een onaangepaste stoffeerder, een refomeisje, de troetelallochtoon en nog veel meer. Allen zijn liefdevol geportretteerd in woord en beeld. Wie wat geschreven of gefotografeerd heeft, doet er kennelijk niet toe, want een verantwoording ontbreekt. Het boek leest heerlijk weg, maar is toch stevig, zowel in uitvoering als inhoud. Wie affiniteit heeft met deze streek, moet het zeker kopen.

Maar het is geen naslagwerk zonder houdbaarheidsdatum, zoals in het voorwoord staat. Dan zou het toch een alfabetisch register op namen van personen en plaatsen moeten hebben en ook wat meer exacte personalia moeten vermelden. Zo weten we niet waar de oudijzerboer woont of hoe oud hij is en blijven we onbekend met de achternaam van "de bewuste eter".

Burgemeesters bijeen : Vijftig jaar NGB / redactiecommissie Jaap Pop, Peter Rehwinkel. – [Den Haag] : Nederlands Genootschap van Burgemeesters, 2005. – 324 p. ; 25 cm. – ISBN 90-80865346. - € 15.

De prijs voor dit boek bestaat slechts uit "verzending- en administratiekosten", terwijl elke gemeente het eerste exemplaar zelfs helemaal gratis heeft ont-

vangen. De boekomslog toont ons een fragment van een schilderij, waarvan de maker niet wordt genoemd. Misschien is het wel een burgemeester die in zijn vrije tijd de kwast hanteert. Sommige burgemeesters kunnen je inderdaad verrassen, want wie had verwacht dat onze oud-wethouder Mirjam Salet, thans burgemeester van Hoogezand-Sappemeer, nog eens op de foto zou gaan met de kersverse Miss Groningen (p. 210)?

Natuurlijk willen we allemaal weten of Piet IJssels erin staat en jawel, in het hoofdstuk over burgemeesters als burgervader komt hij aan het woord over de evacuatie van Gorinchem-Oost en de schietpartij bij Bacchus. Dat waren momenten waar het erop aankomt en zichtbare daadkracht wordt blijkbaar gewaardeerd door de bevolking.

Die doortastendheid blijkt ook uit op zich onbelangrijke punten als het verlenen van een alcoholvergunning aan een internetcafé, wat volgens de letter niet mag. Piet doet dat dan toch en niet omdat hij aardig gevonden wil worden, hij gaat gewoon recht op zijn doel af. Hij houdt van de stad en de mensen. Omgekeerd vindt hij de Gorcumers, voor zover geen import, weinig open: "Ze spreken mij niet tegen, maar ze doen ook niet wat ik zeg. Dat maakt het moeilijk. Je hoort vaak drie, vier dagen later van een ander hoe iemand erover denkt. Daar kun je dan vervolgens niets mee doen."

In het hoofdstuk over de geschiedenis van het NGB, opgericht op 23 november 1955 (en niet 1954 zoals op p. 12 staat), lezen we verder over onze andere markante burgemeester, Ridder van Rappard. Die veroorzaakte in 1962 met een plaatselijk toespraakje een rel, waarbij de minister van binnenlandse zaken en de voorzitter van het NGB tegenover elkaar kwamen te staan (p. 22-23). Bij de vergaderingen van het NGB nam Van Rappard altijd het woord tijdens de rondvraag.

Niet vermeld in het boek is, dat Van Rappard het NGB vooral zag als "afweerinstituut tegen de aantasting van het burgemeestersambt". Als voorzitter van de kring van burgemeesters rond Gorinchem vond hij in de vergadering van 10 jan. 1955 op dit punt Schakel tegenover zich, de burgemeester van Hoornaar, Hoogblokland en Noordeloos. Die was geen voorstander van deze op te richten organisatie, die hij teveel op een vakbeweging vond lijken.

Het boek is verder gevuld met wetenschappelijke essays en interviews over verschillende thema's. Een en ander valt echter buiten het kader van een bespreking in dit tijdschrift.

R.F. van Dijk

CORRECTIE

Het vorige nummer van dit tijdschrift was niet nummer 1, maar nr. 61.

STATUTEN:

NAAM EN ZETEL

Artikel 1

1. De vereniging draagt de naam: HISTORISCHE VERENIGING "OUD-GORCUM".
2. Zij is gevestigd te Gorinchem.

DOEL

Artikel 2

1. De vereniging heeft ten doel:
 - a. het wekken van belangstelling voor en het bevorderen van de studie van de geschiedenis van Gorinchem en omgeving;
 - b. het organiseren van bijeenkomsten en excursies met een historisch karakter;
 - c. het bevorderen van het bijeenbrengen van voorwerpen en geschriften, betrekking hebbend op de geschiedenis van Gorinchem en omgeving;
 - d. het bevorderen van de instandhouding van een museum, waarin de sub c. omschreven voorwerpen geplaatst kunnen worden;
 - e. het bevorderen van de instandhouding van alle zaken die uit het oogpunt van kunst, oudheid en geschiedenis in Gorinchem van belang kunnen zijn;
 - f. het bevorderen van de uitgifte van geschriften met betrekking tot het onder a. gestelde doel.
2. De vereniging tracht dit doel te bereiken door het nemen van alle wettige maatregelen, die tot verwezenlijking van het in lid 1 van dit artikel breder omschreven doel kunnen leiden.

DUUR, VERENIGINGSJAAR

Artikel 3

1. De vereniging, oorspronkelijk opgericht op twintig augustus negentienhonderd negen (20-8-1909), is voortgezet voor onbepaalde tijd.
2. Het verenigingsjaar is gelijk aan het kalenderjaar.

LIDMAATSCHAP

Artikel 4

1. De leden zijn gewone leden of ereleden.
2. Gewone leden zijn zij, die als zodanig zijn toegelaten overeenkomstig het bepaalde in artikel 5.
3. Ereleden zijn zij, die wegens hun buitengewone verdiensten jegens de vereniging, overeenkomstig het bepaalde in artikel 5 daartoe zijn benoemd en hebben – tenzij in deze statuten anders is bepaald – ten minste dezelfde rechten als de gewone leden.

Artikel 5

1. Als gewoon lid wordt men toegelaten na aanmelding bij het bestuur.
2. Ereleden worden door de algemene vergadering benoemd.

Artikel 6

Het lidmaatschap is persoonlijk.

EINDE VAN HET LIDMAATSCHAP

Artikel 7

1. Het lidmaatschap eindigt:

- a. door overlijden, danwel ingeval het lid een rechtspersoon is, wanneer zij ophoudt te bestaan;
- b. door opzegging door het lid;
- c. door opzegging namens de vereniging;
- d. door ontzetting.

2. Opzegging van het lidmaatschap door het lid kan slechts geschieden per eenendertig december.

Zij geschiedt door een schriftelijke kennisgeving, welke voor de eerste december in het bezit van de secretaris moet zijn.

Indien een opzegging niet tijdig heeft plaatsgehad, loopt het lidmaatschap door tot het einde van het eerstvolgende verenigingsjaar.

3. Opzegging van het lidmaatschap namens de vereniging kan tegen het einde van het lopende verenigingsjaar geschieden door het bestuur met inachtneming van een opzeggingstermijn van vier weken, indien het lid, na daartoe bij herhaling schriftelijk te zijn aangemaand, op de eerste december niet ten volle aan zijn geldelijke verplichtingen jegens de vereniging heeft voldaan, voorts indien het lid heeft opgehouden te voldoen aan de vereisten door de statuten aan het lidmaatschap gesteld, alsook indien redelijkerwijs van de vereniging niet gevergd kan worden het lidmaatschap te laten voortduren.

De opzegging geschiedt schriftelijk.

4. Ontzetting uit het lidmaatschap kan alleen worden uitgesproken indien een lid in strijd met de statuten, reglementen of besluiten van de vereniging handelt of de vereniging op onredelijke wijze benadeelt.

De ontzetting geschiedt door het bestuur, krachtens een besluit van het bestuur.

Het bestuur stelt het betrokken lid ten spoedigste van het besluit met opgave van reden(en) in kennis.

5. De betrokkene, wiens lidmaatschap door de vereniging is opgezegd, dan wel die uit zijn lidmaatschap is ontzet, is bevoegd binnen een maand na ontvangst van de kennisgeving in beroep te gaan bij de algemene vergadering.

Gedurende de beroepstermijn en hangende het beroep is het lid geschorst.

Het besluit van de algemene vergadering tot ontzetting zal moeten worden genomen met ten minste twee/derde van het aantal uitgebrachte geldige stemmen.

6. Indien het lidmaatschap in de loop van een verenigingsjaar, om welke

reden of oorzaak ook, eindigt, blijft desniettemin de jaarlijkse bijdrage voor het geheel door het lid verschuldigd.

GELDMIDDELEN

Artikel 8

1. De geldmiddelen van de vereniging bestaan uit:
 - a. contributies van de gewone leden;
 - b. schenkingen, erfstellingen en legaten;
 - c. andere baten.
2. Ieder gewoon lid betaalt een jaarlijkse contributie, waarvan het bedrag wordt vastgesteld door de algemene vergadering.
3. Ieder erelid is vrijgesteld van de verplichting tot het betalen van contributie.

BESTUUR

Artikel 9

1. Het aantal bestuursleden wordt vastgesteld door de algemene vergadering, op voorstel van het bestuur.
Het bestuur wijst uit zijn midden een voorzitter, een secretaris en een penningmeester aan.
2. De bestuursleden worden benoemd door de algemene vergadering uit de leden van de vereniging.
Het bestuur maakt de namen van de kandidaten bekend uiterlijk drie weken voor de algemene vergadering.
Vanaf die bekendmaking hebben de leden gedurende twee weken het recht tegenkandidaten te stellen; de namen van de tegenkandidaten dienen schriftelijk bij de secretaris te worden ingediend.
3. De algemene vergadering kan een bestuurslid schorsen of ontslaan, indien zij daartoe termen aanwezig acht.
Voor een besluit daartoe is een meerderheid vereist van ten minste twee/derde van het aantal uitgebrachte geldige stemmen.
4. De bestuursleden zijn bevoegd te allen tijde zelf hun ontslag te nemen, mits dit schriftelijk geschiedt met een opzeggingstermijn van ten minste drie maanden.
5. Bestuursleden worden benoemd voor een periode van ten hoogste vijf jaren.
Jaarlijks treedt een evenredig aantal bestuursleden af, volgens een door het bestuur op te maken rooster.
Aftredende bestuursleden zijn terstond herbenoembaar.

VERTEGENWOORDIGING

Artikel 10

1. Het bestuur is belast met het bestuur van de vereniging.
Het bestuur of de voorzitter en de secretaris gezamenlijk vertegenwoordigen de vereniging gezamenlijk in en buiten rechte.

Zij kunnen zich daarbij door een schriftelijk gevolmachtigde doen vertegenwoordigen.

2. Onverminderd zijn eigen verantwoordelijkheid kan het bestuur zich ter uitvoering van zijn taak doen bijstaan door adviseurs of commissies, welke door het bestuur worden benoemd.
3. Tot een jaarlijks vast te stellen bedrag is voor het beschikken over bank en girosaldi is slechts de handtekening van de penningmeester vereist. Boven dit bedrag is mede de handtekening van de voorzitter of de secretaris vereist.
4. Voor het aangaan van overeenkomsten tot het verkrijgen, vervreemden, bezwaren of verhuren van registergoederen, het aangaan van overeenkomsten, waarbij de vereniging zich als borg of mede-schuldenaar verbindt, zich voor een derde sterk maakt of zich tot zekerheidstelling voor een schuld van een derde verbindt, en in het algemeen voor handelingen, welke een bedrag of waarde (jaarlijks door de algemene vergadering vast te stellen) te boven gaan, behoeft het bestuur de machtiging van de algemene vergadering.
Indien in enig jaar de algemene vergadering geen nieuw bedrag of waarde vaststelt, blijft het eerder vastgestelde bedrag of de eerder vastgestelde waarde van kracht.

ALGEMENE VERGADERINGEN

Artikel 11

1. Ten minste éénmaal per jaar wordt binnen zes (6) maanden na afloop van het verenigingsjaar een algemene vergadering gehouden (jaarvergadering).
Het bestuur is verplicht aan deze vergadering zijn jaarverslag uit te brengen en, onder overlegging van de nodige bescheiden, rekening en verantwoording te doen van zijn in het afgelopen verenigingsjaar gevoerde bestuur.
Tevens is het bestuur verplicht een begroting in te dienen, vast te stellen door de algemene vergadering.
2. Het bestuur is verplicht ter jaarvergadering alle door de vergadering gewenste inlichtingen te verschaffen, desverlangd de kas en de waarden van de vereniging te tonen en inzage te geven in de boeken en bescheiden van de vereniging.
3. In de jaarvergadering wordt een kascommissie benoemd van ten minste twee leden, die geen deel mogen uitmaken van het bestuur, tot onderzoek van de rekening en verantwoording.
De commissie brengt ter eerstvolgende algemene vergadering schriftelijk verslag uit van haar bevindingen.
Desverlangd kan de commissie – na verkregen goedkeuring van de algemene vergadering – zich door een deskundige doen bijstaan.

- Jaarlijks treedt ten minste één lid van de kascommissie af, welk lid niet terstond herbenoembaar is.
4. Het bestuur is verplicht aan deze kascommissie alle door deze gewenste inlichtingen te verstrekken.
 5. In de jaarvergadering wordt het voorstel behandeld om het bestuur te déchargeren voor het gevoerde bestuur gedurende de tijd, waarover de rekening en verantwoording loopt en voor de handelingen, welke uit die rekening en verantwoording blijken.

Artikel 12

1. Algemene vergaderingen worden bijeengeroepen door het bestuur, met inachtneming van een oproepingstermijn van ten minste zeven dagen.
De bijeenroeping geschiedt door een aan alle leden te zenden schriftelijke mededeling.
2. Behoudens de in artikel 11 bedoelde jaarvergadering zullen algemene vergaderingen worden gehouden zo dikwijls het bestuur zulks nodig of wenselijk acht, alsmede zo dikwijls zulks schriftelijk, met opgave van de te behandelen onderwerpen, wordt verzocht door een zodanig aantal leden als bevoegd is tot het uitbrengen van een/tiende gedeelte van de stemmen van alle leden van de vereniging.
3. Na ontvangst van een zodanig verzoek, is het bestuur verplicht tot bijeenroeping van een algemene vergadering op een termijn van niet langer dan vier weken.
Indien aan het verzoek tot bijeenroeping binnen veertien dagen nadat dit door het bestuur werd ontvangen, geen gevolg wordt gegeven, zullen de verzoekers zelf tot die bijeenroeping kunnen overgaan, op de wijze waarop het bestuur de algemene vergaderingen bijeenroept.
4. Indien de verzoekers niet in staat zijn de vergadering bijeen te roepen op de wijze als in het vorige lid is bedoeld, kunnen zij de vergadering bijeen roepen bij advertentie in een plaatselijk veel gelezen krant.

Artikel 13

1. De leden hebben toegang tot de algemene vergadering en hebben daar ieder één stem.
Ieder lid is bevoegd zijn stem door een schriftelijk daartoe gemachtigd ander lid te doen uitbrengen.
2. Het stemrecht over besluiten, waarbij de vereniging aan bepaalde personen, anders dan in hun hoedanigheid van lid of lid van een orgaan van de vereniging, rechten toekent of verplichtingen kwijtscheldt, is aan die personen, hun echtgenoot of geregistreerde partner ontzegd.
3. Een eenstemmig besluit van alle leden, ook al zijn deze niet in vergadering bijeen, heeft, mits met voorkennis van het bestuur genomen, dezelfde kracht als een besluit van de algemene vergadering.
4. Stemming over zaken geschiedt mondeling, tenzij de algemene vergadering besluit schriftelijk te stemmen.

Stemming over personen geschiedt schriftelijk.

Het aannemen van voorstellen bij acclamatie is mogelijk, mits dit geschiedt op voorstel van de voorzitter.

5. Over alle voorstellen betreffende zaken wordt beslist bij meerderheid van stemmen, voorzover de statuten of het huishoudelijk reglement niet anders bepalen.

Bij staking van stemmen over zaken wordt het voorstel geacht te zijn verworpen.

Bij stemming over personen is hij gekozen, die de volstrekte meerderheid van de uitgebrachte stemmen op zich heeft verenigd.

Indien niemand die meerderheid heeft verkregen, wordt een tweede stemming gehouden tussen de twee personen, die het grootste aantal van de uitgebrachte stemmen hebben verkregen en is hij gekozen, die bij die tweede stemming de meerderheid van de uitgebrachte stemmen op zich heeft verenigd.

Indien bij die tweede stemming de stemmen staken, beslist het lot.

De voorzitter bepaalt op welke wijze tussen de daarvoor in aanmerking komende personen wordt geloot.

De loting zal slechts zodanig kunnen plaatsvinden, dat het lot op objectieve wijze, zonder aanzien van de persoon, degene aanwijst die gekozen is.

Onder stemmen worden in deze statuten verstaan: uitgebrachte stemmen, met uitzondering van blanco stemmen en stembiljetten die ondertekend zijn, of waaruit op enige andere wijze kenbaar is, wie de desbetreffende stem heeft uitgebracht.

Artikel 14

1. De voorzitter van het bestuur leidt de vergaderingen.

Bij zijn afwezigheid of ontstentenis zal een door de algemene vergadering aan te wijzen lid optreden als voorzitter.

2. Van het ter algemene vergadering verhandelde worden door de secretaris of een door de voorzitter aangewezen lid notulen gehouden.

STATUTENWIJZIGING

Artikel 15

1. Wijziging van de statuten kan slechts plaatshebben krachtens een besluit van de algemene vergadering, waartoe werd opgeroepen met de mededeling dat aldaar de wijziging van de statuten zal worden voorgesteld.

2. Zij, die de oproeping tot de algemene vergadering ter behandeling van een voorstel tot statutenwijziging hebben gedaan, moeten ten minste vijf dagen vòòr de dag van de vergadering een afschrift van dat voorstel, waarin de voorgedragen wijziging woordelijk is opgenomen, op een daartoe geschikte plaats voor de leden ter inzage leggen tot na afloop van de dag, waarop de vergadering wordt gehouden.

3. Tot wijziging van de statuten kan slechts worden besloten door de algemene vergadering waar ten minste drie/vierde van het totaal aantal leden van de vereniging aanwezig of vertegenwoordigd is, met een meerderheid van ten minste twee/derde van het aantal uitgebrachte geldige stemmen.
4. Is op de in het vorige lid bedoelde vergadering niet ten minste drie/vierde van het totaal aantal leden aanwezig of vertegenwoordigd, dan wordt een tweede vergadering belegd, te houden niet eerder dan acht dagen na de eerste vergadering, waarin ongeacht het aantal aanwezige of vertegenwoordigde leden met een meerderheid van ten minste twee/derde deel van het aantal uitgebrachte geldige stemmen tot de statutenwijziging kan worden besloten.

Artikel 16

1. Een statutenwijziging treedt niet in werking dan nadat hiervan een notariële akte is verleden.
Ieder van de bestuursleden is tot het verlijden van een akte van statutenwijziging bevoegd.
2. Het bestuur is verplicht een authentiek afschrift van de wijziging en de gewijzigde statuten neder te (doen) leggen bij de betrokken Kamer van Koophandel en Fabrieken.

ONTBINDING EN VEREFFENING

Artikel 17

1. De vereniging kan te allen tijde worden ontbonden, indien op een algemene vergadering ten minste twee/derde van het aantal leden der vereniging zich daarvòòr verklaren.
In deze vergadering moet ten minste drie/vierde van het aantal leden aanwezig zijn.
2. Bij gebreke van dit aantal kan eerst tot ontbinding worden besloten op een volgende, ten minste acht (8) dagen na de eerste, te houden vergadering, met een meerderheid van twee/derde van het aantal uitgebrachte geldige stemmen ongeacht het aantal aanwezige leden.
3. Bij de oproeping tot de in de leden 1 en 2 van dit artikel bedoelde vergaderingen moet worden medegedeeld dat ter vergadering zal worden voorgesteld de vereniging te ontbinden.
4. Een besluit tot ontbinding wordt geacht tevens een besluit tot vereffening te zijn. Indien bij zodanig besluit te dien aanzien geen andere regelingen zijn gesteld, geschiedt de vereffening door het bestuur.
5. Een eventueel batig saldo zal worden aangewend voor door de algemene vergadering te bepalen zodanige doeleinden als het meest met het doel der vereniging zullen overeenstemmen.
6. Na de ontbinding blijft de vereniging voortbestaan, voorzover dit tot vereffening van haar vermogen nodig is.
Gedurende de vereffening blijven de bepalingen van de statuten en reglementen zoveel mogelijk van kracht.

In stukken en aankondigingen die van de vereniging uitgaan, moeten aan haar naam worden toegevoegd de woorden "in liquidatie".

HUISHOUDELIJK REGLEMENT

Artikel 18

1. Een door de algemene vergadering vast te stellen huishoudelijk reglement geeft, voorzover nodig, nadere regels omtrent het lidmaatschap, de introductie, de werkzaamheden van het bestuur, de vergadering, de wijze van uitoefening van het stemrecht, het beheer en gebruik van het gebouw van de vereniging en alle verdere onderwerpen, waarvan de regeling haar gewenst voorkomt.
2. Wijziging van het huishoudelijk reglement kan geschieden bij besluit van de algemene vergadering.
3. Het huishoudelijk reglement zal geen bepalingen mogen bevatten, die afwijken van of die in strijd zijn met de bepalingen van de wet of van de statuten, tenzij de afwijking door de wet of de statuten wordt toegestaan.

Aldus gepasseerd voor notaris A.Z. Snoek op 28 juli 2005.

NIEUW BOEK: 'EN GORCUM RIJST VAN VER...'!!!

Zo luidt de bekende regel uit het gedicht van Tollens over slot Loevestein. 'En Gorcum rijst van ver...' staat ook symbool voor wie, zoals Bert Stamkot, de stad Gorinchem beziet vanuit zijn woonplaats Amsterdam; maar meer nog voor de historicus die de blik naar het verleden richt. Ook dan rijst Gorcum namelijk van ver...!

Onder de titel 'En Gorcum rijst van ver...' zijn indertijd negentien artikelen verschenen in het toenmalige huis-aan-huis-blad 'Kompas Aktief'. Deze handelden over historische onderwerpen zoals de gilden in Gorinchem, Gorcumers op bedevaart, architect Warnsinck van de Grote Kerk, het oude stadhuis, het ontroerende verhaal over het in 1942 vermoorde meisje Liny van Vriesland naar aanleiding van haar poëzie-album, de tekenschool, enzovoorts, enzovoorts.

De artikelen zijn nog steeds geschiedkundig actueel en goed leesbaar. Gezamenlijk vormen zij een gevarieerd zicht op Gorcums verleden en – mede vanwege de uitgebreide literatuurverwijzing – een goed uitgangspunt voor verdere studie. Als bronnenpublicatie is het ook van belang dat deze inhoud nu in boekvorm is vastgelegd, waar het krantenpapier inmiddels vrijwel is vergaan. Kortom ook dit boek mag in uw verzameling boeken over Gorinchems verleden niet ontbreken!

Het boek - in het formaat 24 x 17 cm - zal (minstens) 144 pagina's bevatten, met maximaal een kleine honderd illustraties. Het wordt uitgegeven door Matrijs in Utrecht.

'En Gorcum rijst van ver...' zal uiterlijk in februari 2005 van de pers komen en zal dan tot 1 mei tegen een zo laag mogelijk gehouden prijs van € 17,50 (bij bestellen inclusief verzendkosten) verkrijgbaar zijn. Na die datum wordt € 19,95 in rekening gebracht.

U kunt zich van toezending van het boek verzekeren door nu reeds in te tekenen. Dat kan door Uw naam, met voorletter(s), adres met huisnummer, postcode en plaatsnaam door te geven. Vermelding van uw bank/giro-nummer en uw telefoonnummer of e-mail-adres kan de afhandeling vergemakkelijken. Let op: er hoeft nu nog géén betaling te worden gedaan. Wilt U meer exemplaren, maakt u daarvan dan s.v.p. apart melding.

Opgeven kan door onderstaand strookje uit te knippen (of te kopiëren), of een briefkaart met de gevraagde gegevens, te sturen naar:

- de redactie van Oud-Gorcum Varia, p/a Godfried Bomanslaan 120, 4207 PC Gorinchem
- Bert Stamkot, Letelierstraat 14, 1069 NS Amsterdam

Voor vragen over de inhoud of het plaatsen van bestellingen per e-mail kunt u zich ook met Bert Stamkot in verbinding stellen: telefoon (020)6106453, e-mail b.stamkot-map@wxs.nl

Uiteraard zal het boek ook bij de lokale boekhandel verkrijgbaar zijn, ook voor € 17,50 en na 1 mei voor € 19,95.

Hierbij bestelt ondergetekende één (voor meer exemplaren zie het aparte hokje) exemplaar van het door Matrijs te Utrecht uit te geven boek 'En Gorcum rijst van ver...' van de hand van Bert Stamkot

Naam met voorletter(s):

Adres (straat met huisnummer):

Woonplaats met postcode:

Bank/gironummer:
[nog geen betaling doen, u krijgt acceptgirokaart]

Bereikbaar via telefoonnummer: en/of e-mail-adres:

Wilt U meer exemplaren? Geeft U hier dan s.v.p. het aantal in cijfer(s) en belettering aan:

“GORCUM OP DE KORREL” IN GORCUMS MUSEUM

Piet Augustijn

In het Gorcums Museum is tot en met 5 februari 2006 de tentoonstelling Gorcum op de korrel te zien. Een tentoonstelling met foto's uit de verzameling van het Stadsarchief Gorinchem. Deze historische beelden zijn aangevuld met foto's van hedendaagse fotografen die de stad 'met een ander oog' hebben bekeken. De Artoteek Gorinchem sluit op de tentoonstelling aan met foto's van Hunk en Henk Ganzeboom.

De foto's in de tentoonstelling en het begeleidende boek bezitten het vermogen situaties en gebeurtenissen die deels of soms helemaal uit ons geheugen zijn verdwenen, in herinnering terug te roepen. We horen weer het stampende geluid van de 'Gorinchem V', spelen op straat waar de auto het nog niet voor het zeggen had en voelen het koude staal bij de montage in de ramenfabriek van De Vries Robbé & Co. En voor wie te jong is om iets van dat alles te hebben meegemaakt of wie Gorinchem toen nog niet kende, geven de foto's een beeld van een stad in ontwikkeling. Waar mensen bouwen, slopen, restaureren, wonen, werken, winkelen, uitgaan, feesten, sporten, spelen en demonstreren. Kortom, een stad waar geleefd wordt.

Voor de historische foto's is geput uit de rijke verzameling van het Stadsarchief. Deze foto's zijn gegroepeerd rond vijf thema's: Gorinchem verandert, Aan de slag, Verkeer en vervoer, Ontspanning en Mondigheid. Bij de selectie is niet gestreefd naar volledigheid of het uitputtend illustreren van een thema. De foto's zijn gekozen op hun zeggingskracht, informatieve of historische waarde of (soms) humoristische benaderingswijze van het thema. Daarnaast is getracht

vooral opnamen te tonen die nog niet eerder in boekvorm zijn uitgebracht of in een tentoonstelling te zien waren. Deze subjectieve keuze leverde een (en niet hét) beeld op van de ontwikkeling van de stad.

Zo is de bouw van de Merwedeburg te zien, naast de laatste afvaarten van de pont naar Sleeuwijk. De stille straten in de binnenstad waar een enkele verdwaalde auto de aandacht trekt. De uitbreiding van Gorinchem met wijken als de Haarlwijk, de Schutterswijk en Oost, maar ook de afbraak van delen van de binnenstad en Gorin-

chem-West. De oudste foto dateert uit 1886: de bouw van de watertoren aan de Visserslaan. Verder zijn er foto's van bedrijven als De Vries Robbé & Co, staalkabelfabriek Den Haan, Bijker's Aannemingsbedrijf en Damen Shipyards, maar ook van allang verdwenen middenstanders.

De tentoonstelling is uitgebreid met foto's van hedendaagse fotografen die ieder op hun eigen wijze naar de stad of de directe omgeving hebben gekeken. Die de gehanteerde thema's op persoonlijke wijze hebben geïnterpreteerd en met een fotografisch oog hebben vastgelegd, zodat veelal verrassende zienswijzen het resultaat waren. Gorinchem-West

en het Laantje van Marcel Köppen, de Lingehaven van Henk Ganzeboom, een architecturale kijk op Gorinchem-Oost van Elly Valkering en Ewoud de Kroon, parkeergarage Kazerneplein van Rob Veenendaal, dieren in hun woonomgeving van Marco de Paauw, het uitgaansleven van Gorinchem van

Hunk, de afbraak van Den Haan van Sandra Achterberg en verrassende natuurgebiedjes achter de IJsbaan van Marlene den Dekker.

Het Gorcums Museum is geopend op dinsdag t/m zaterdag 10.00 - 17.00 uur, zondag 13.00 - 17.00 uur. Het boek Gorcum op de korrel is in het museum te koop voor € 10.